

Авторът на „Разказ за едно пътуване от Константинопол до Англия“ е роден през 1772 г. в семейство на търговец. Той получава образованието си в колежа Тринити в Дъблин, откъдето излиза с бакалавърска степен през 1796 г. През 1802 г. Робърт Уолш е ръкоположен за свещеник, а между 1806 и 1820 г. е енорийски свещеник на Финглас.

През 1820 г. му е предложен постът свещеник при английското посолство в Цариград и в следващата година Уолш придружава новоназначения британски посланик Станфорд към османската столица. По време на неколкогодишния си престой в Османската империя Уолш предприема далечни пътувания из европейските и азиатските ѝ части. Притежавайки и медицинско образование, той практикува като лекар и прави ценни наблюдения за характера на болестите и здравеопазването в тази част на света.

За много кратко време Уолш се озовава в британското посолство в Санкт Петербург. През 1828 г. той е обратно в Англия и същата година заминава за Бразилия, като се установява в Рио де Жанейро и изследва състоянието на робската търговия. Неговият доклад е представен на Обществото за премахване на робството. След завръщането си в Англия през 1831 г. той отново е изпратен в Цариград. След 1835 г. Уолш окончателно се установява в Ирландия и се отдава на литературна дейност, като сътрудничи на вестници и издава книги. Умира през 1852 г.

Безусловно най-известният му труд е *Narrative of a Journey from Constantinople to England*. London, 1828. Още през 1828 г. книгата претърпява две английски издания и е преведена на немски и на френски.

Робърт Уолш е и автор на една история на Левантинската компания (*R. Walsh. Account of the Levant Company*. London, 1825); на описание на престоя си в Истанбул (*A Residence at Constantinople, during the Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*. 2 vols. London, 1836), както и на една двутомна история на град Дъблин, написана още през 1815 г.

Пътуването на Уолш от османската столица обратно към Англия, започнато от Цариград на 28 октомври 1827 г., е отчасти познато за българския читател. През 1908 г. К. Стоянов публикува едно съобщение за пътеписа на Уолш, като превежда избрани пасажии от него. Естествено те представляват минимална част от изложението в книгата (*Пътуване от Цариград през България в 1827 г. от R. Walsh*. — Периодическо списание на Българското кни-

живно дружество в София. LXIX (годишнина XX), 1—10. Пловдив, 1908, 238—250).

По-долу се публикува без съкращения пътуването на Уоли през България (Narrative of a Journey... Op. cit., 61—129).

ЛБКМ: 26303; 89485.

ОПИСАНИЕ НА ПЪТУВАНЕ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО АНГЛИЯ

... В осем часа пристигнахме в Selyvria¹ и закусихме. Малко са местата, независимо колко бедни, където пътник да не може да получи кафе, хляб и яйца, които обикновено се намират във всяко село при *Vassuls*², т. е. дребните амбулантни търговци. Но за да може да закуси така, както е свикнал да закусва в Англия, пътникът ще иска захар и във всички случаи масло. Действително е интересен факт, че едно толкова обикновено и ценено нещо като маслото все още не се намира в тези страни. Установено е, че думата, която превеждаме като масло в Библията, не е онова, което днес наричаме с това име. Маслото също така не се споменава нито от Омир, нито от Теокрит³ като селскостопански продукт. То е изобретение на скитите и когато гърците го открили, те го нарекли *Βούτυρον*, т. е. сирене от крава, като са го считали за подобно на добре познатата рецепта, употребявана от дълги години, както и няколкото вида течности, приготвявани от съсирването на млякото. Смятам, че *Dioscordies*⁴ е първият човек, който действително описва маслото, като обяснява, че то трябва да се разтопява и използва за заливане на зеленчуци като олиото. В днешно време маслото е също така непознато и неизползувано, както и преди. Сиренето и изварата се използват масово навсякъде, където се отглежда добитък, но пътникът никога не намира масло. В по-южните страни на Изтока, където се отглеждат маслини и горещините не поощряват изработката и запазването на маслото, не е чудно, че употребата му не е позната, след като зехтинът е толкова подходящ заместител. Но при турците, които са животновъди, отглеждащи едър рогат добитък, живеят в умерен климат и ежедневно произвеждат сирене, кисело мляко, извара, каймак и много други производни на млякото, действително е учудващо, че все още не са изучили лесното изкуство за производство на сметана и биенето на масло. Маслото, което те използват, както и преди, все още се внася от Скития, като се задоволяват с нерафинирания, гранясал и приличащ на лой продукт, който се изпраща от Русия в биволски кожи, след като разполагат с възможност да го получават слад-

ко, чисто и прясно всеки ден. Една или две крави осигуряват масло на едно английско семейство всяка сутрин, но никъде другаде по света не съм го намирал прясно.

От която и посока да пристигаш в този град, независимо дали по море или суша, древните развалини се набиват в очите. При предишното ми пътуване, когато всичко бе покрито със сняг и аз нямах никаква представа за Турция, нямах нито време, нито възможност да се спра, но този път се зарекох да ги разгледам. Взех един беден българин от хана да ми показва пътя. Град Селиврия е много древен. Споменава се още от Херодот, който го нарича *Σηλυβρία*, като окончанието „*Βρία*“ означава „град“ на езика на древните траки. По-късно бил наречен *Selymbria*, но сега е върната оригиналната древна ортография и градът се нарича *Selyvria*, като гръцката буква „бета“ се произнася като „в“. В миналото, както и сега, градът се намира сред лозя, като древният град, както всички други гръцки градове, се е разполагал в акропола на върха на хълма. Стените са все още запазени. Те оформят трите страни на голям правоъгълник, като четвъртата страна е стръмна висока пропаст, надвесена над морето, представляваща непревземаема вертикална стена — също толкова неприятна за надвесване над нея, както и стръмнините на *Dover*⁵. Стените свършват при тази пропаст, като откриват великолепна гледка към морето, откъдето градът е защитен по-добре, отколкото това би могло да се постигне с някакво изкуствено препятствие. По тази причина гърците не издигнали стена там, защото същата не била необходима. Повърхността на терена над пропастта е равна и може би никой друг град в света не предлага толкова хубава висока платформа. Площта в рамките на стените е изпълнена с бедни къщурки и мръсни улици, населени предимно с евреи и гърци. Стените са изградени от дялан камък с пласт от римски тухли с размери на подови плочки. Пет от портите още съществуват и се затварят през нощта. Над една от тях има много добре запазен гръцки надпис, издялан релефно върху няколко каменни блока с големи букви, като блоковете са вградени в стената, а цялото представлява една линия, разположена високо над арката на портата, продължаваща доста встрани от нея. Въпреки че надписът изглежда ясен и запазен, не можах да го разчета, тъй като е разположен много високо и е покрит с лишей. Само два от каменните блокове не са покрити с растителност и на тях успях да прочета името **ΘΕΟΔΟΡΑ**.

Три жени с това име се срещат по монетите на късната Римска империя. Едната от тях е съпругата на Константин Хлорус⁶, мащеха на Константин Велики⁷, но явно не става дума за нея, което е ясно по много причини, освен тази, че ако надписът е бил от този период, щеше да бъде изписан с римска азбука, така както името ѝ е изписвано и по монетите от това време. Другата е Теодора, която е властвувала заедно със сестра си Зое⁸ и чието име на изсичаните от нея монети се е писало с гръцката буква

омега. Третата е Теодора, съпруга на Теофилус⁹ и майка на Михаил¹⁰, чието име винаги е изписвано, както и на надписа на стената, с гръцката буква омикрон и която явно е най-вероятно да е упомената на надписа. Тя се е прочула с няколко случая. Когато Теофилус решил да си избере съпруга, намеренията му били обявени и няколко дами, които били признати като красавици и достойни за честта, се представили пред него като кандидатки за избора му. На уречения ден те се явили в една от залите на двореца, а императорът минал пред тях със златна ябълка в ръцете, за да направи избора си. Минавайки, той се изказал, че жените са причинили много злини на този свят, и една от дамите, надявайки се да се прояви с ума и остроумието си, моментално отговорила, че Негово Величество трябва да признае, че те са сътворили и много добрини.

Императорът се обърнал с гръб към нежния си противник, и след като се загледал в друга от дамите, която изглеждала свита и се стараела да остане незабелязана, поставил златната ябълка в ръката ѝ и я избрал за съпруга. Тази дама била Теодора. Тя не го разочаровала и се прочула със скромността и благородието си. След смъртта на съпруга ѝ тя била назначена за регент на сина си Михаил и в продължение на единадесет години управлявала империята. Тя също така се прочула с набожността си, като била особено заинтересована от възстановяването на стенописите в черквите, заличени и разрушени от иконоборците. Между развалините на Селиврия има една много древна гръцка църква, която все още се счита за много свята. Водачът ми обясни, че тя била построена от тази, чието име е изписано над портата. Теодора била регент през 842 г. и ако тази древна сграда действително е построена от нея, то тя е стояла като място за практикуване на християнската религия близо 1000 години без прекъсване.

По-новата част на града е разположена под стария град в близост до морето и е населена предимно с турци. В него има малко пристанище, в което бяха закотвени няколко лодки. Някои от жителите на долния град говорят италиански и неведнъж бях поздравяван на минаване покрай магазинчетата с „*Benvenuto, Capitani, d'onde Bastimento?*“¹¹, като явно хората считаха, че непременно съм пристигнал на пристанището с кораб. Единственият западноевропейски език, говорен от населението на Турция, е италианският. Венецианците и най-вече генуезците, които заселили Галата по времето на гръцките императори, са разпространили езика си навсякъде, където са търгували активно. Техните наследници продължават да говорят и човек остава много учуден от факта, че френският език, който е най-разпространеният на Запад, на Изток е пренебрегнат в полза на италианския. В днешно време населението на долния град е съставено предимно от турци. В миналото съдържателите на магазинчетата и хановете били гърци, но всички били прогонени или избити, а местата

им заети от турци. Преди няколко години обичайно бе господарят да е грък, а прислугата турчин, докато сега господарят е във всички случаи турчин, а слугите — гърци. Населението на града е около 8000 души, като от града се изнасят за Константинопол вина и зехтин.

Селиврия е разположен на нос, който представлява единият край на залива. Пътят ни минаваше покрай този залив и по носа, който оформяше другия му край. След като отминахме тази част от пътя, навлязохме в красиви падини, приличащи на тези в Sussex¹², в чийто край е разположен издаденият много навътре в морето нос, където е разположен Erekli¹³. Ерекли, или както е бил наречен в древността Hecaclea, е един от многото градове, наречени на името на прочутия мореплавател, проникнал до най-отдалечените точки на известния по това време свят — западния край на Средиземно море и източния край на Черно море. Diodorus Siculus¹⁴ описва този град, наречен още Perinthus, като разположен на издигната ивица земя с дължина около един стадий, с гъсто разположени къщи, обикновено сравнително високи и надвесени една над друга, издигащи се по склона, така че градът изглежда като амфитеатър. Градът има точно същия вид и в днешно време и това е един от направилите ми впечатление факти по отношение точността на кратките и графични описания на древните географи. Въпреки че заливът е забележително удобен, оформящ рейд във вид на подкова, той е също толкова занемарен, колкото и този на Селиврия. Всъщност всички крайморски градове по бившето търговско крайбрежие, въпреки че все още съществуват, днес не представляват нищо повече от рибарски селца. Rodosto¹⁵ е единственият, който все още може да се нарече търговски град и дължи просперитета си на наследниците на франките. Турците по време на няколкото си нахлувания в Унгария и Австрия връщали със себе си и известен брой от местните жители, много от които се заселили в Родосто. Те донесли и собствените си европейски навици и чувства, като показали и внедрили занаятите и активността си сред местните левини азиатци.

От носа на Ерекли пътят ни продължава навътре в страната и ние напуснахме крайбрежието. Сега се движехме по местата, където е била построена стената на Анастасий¹⁶. Сигурно си спомняте, че в Тракия има две укрепления, наричани в древността *μαхра τείχεα*, или дългите стени. Едната от тях, пресичаща Chersonesus¹⁷, била построена от Miltiades¹⁸ за отблъскване набезите на варварите по времето на колонизирането от гърците. Когато пресичах тази ивица земя преди няколко години, имах възможността да проследя основите на стената през целия път, които представляваха дълго било или възвишение, разположено от Hellespont до залива Sargos¹⁹ и там бе лесно да се откопаят *πλινθοί*, т. е. атинските тухли — навсякъде, където чимовете бяха махнати. Въпреки че са лежали в земята повече от две хиляди години,

тези тухли бяха толкова добре изпечени, че все още бяха здрави и твърди. През 505 г. още една стена била издигната от император Анастасий. Готите от Дакия извършили няколко набега в територията на империята и той изпратил своя генерал Сабинианус срещу тях. Уплашени от това, готите поискали помощ от Теодорик²⁰, страшния крал на Италия. Изплашен на свой ред, Анастасий проявил страха и слабостта си, като изградил защитна стена от разположената на Проронтис Хераклея до разположения на Черно море Деркон²¹. По този начин бил сключен триъгълник със страна около 140 мили, станал известен оттогава като делтата на Тракия. Миролюбивите гърци от късната Римска империя до толкова разчитали на защитата на тази стена, че рядко минавали от другата ѝ страна. По времето, когато турците нападнали Константинопол, практически това била единствената им останала територия. Днес е трудно да се открият дори следи от основите ѝ.

Нищо не може да бъде по-красиво от тези падини, през които минавахме сега, както и сигурно рядко може да се срещне по-плодородна земя, но безлюдна и изоставена. На няколко места, където е било орано, изоставените угари показваха богата почва и обилни реколти, но те се срещаха нарядко и явно бяха изоставени от години. Земите са разпределени на чифлици, които се владеят от важни турци, живеещи в Константинопол. Тези господари на земята се замесват в постоянно случващите са там заговори и промени и често биват обесвани или прогонвани. При първите слухове за неприятностите им всички наематели на земите веднага побягват с цялото имуществото, което могат да заграт, от страх, че може да ги постигне участта на господаря им. Поради тази постоянна несигурност цялата местност сега е изоставена и обезлюдена. Един образован турчин на име Осман Ага, който бил на работа в правителството, използвал приходите от тази си работа за подобряването на областта. Получил голям чифлик между Константинопол и Белград и започнал да развива селско стопанство по европейски маниер. Построил хубава резиденция с много административни служби и след като разделил падините на части, за кратко време превърнал дивите области в процъфтяващ край с изобилстващи доходни ферми. Успехът му възбудил завистта на властващите. Под измислен претекст той бил изгонен и собствеността му, както обикновено, конфискувана. Къщите му били изоставени наред с внесените от него подобрения, наемателите му напуснали земите, а никой че притежавал нито знания, нито умения, за да продължи делата му. В днешно време цялата тази област е изоставена и обезлюдена, както и цялата останала част от страната, като срутните сгради и огради показват какво е било и как може пак да бъде направено в тази плодородна област.

Пътят през тези равнини не представляваше нищо друго освен утъпкани пътеки през тревата, като всеки следва тази, която му харесва. През лятото ширината на пътеката е ограничена,

но през зимата, след започването на валежите, обикновената пътека става непроходима и всеки пътник си търси нова в близост до старата, така че на места пътят достига ширина от триста до четиристотин ярда. Пътникът е насочван от маркировката. През големи интервали той може да види по две малки могилки, не по-големи от купи сено, между които се извира пътят. Те се наричат Санджак Шериф Тепе, което означава Хълмчетата на Светото Знаме. По време на всички походи срещу неверниците в Европа навсякъде, където се спирала турската армия, били издигани две могилки, на едната от които се поставяло знамето на Мохамед и която означавала център на лагера. По-големи или по-древни могили в тази област няма. Но тъй като могилите са разположени наредко, необходими са други означения. През януари и февруари студени скитски ветрове духат над тези равнини, като пренасят огромни преспи сняг, които заличават всички следи на пътя. В такова време често се случва пътници да изгубят пътя и известен брой хора биват намирани всяка година мъртви в снеговете. Преди около десет години важен *salictar*²², носещ важни новини от Shumla²³ за Константинопол, загубил пътя в снега и бил открит едва след няколко дни, като едва не загинал заедно с цялата си свита. По-късно той на собствени разноски издигнал каменни стълбове на удобни разстояния по продължение на целия път. По-голямата част от тези стълбове са вече счупени или паднали, но някои от тях все още стоят, без никаква вероятност някога да бъдат възстановени от турците. Тези стълбове са единственото нещо, което напомня километрични камъни в цялата Турска империя.

Единствените живи същества, които срещнахме в тези плодородни равнини, бяха подразделения войници, завръщащи се от *Ipsara*²⁴, както съобщи един от тях на водача. Те били свалени от флотата на Капитан Паша близо до *Epos*²⁵ и се връщаха пеша в Константинопол. Някои от тези групи водеха коне с кошници от двете страни, пълни с деца — момченца и момиченца, отвлечени като плячка и откарвани на *Yesèr Vazag*, т. е. робския пазар в Константинопол, за продан. Нещастните същества приличаха на карани в каруца агънца. Бяха на възраст от три-четиригодишни до девет-десетгодишни. Като горките бебета от старата трогателна песен те изглеждаха много доволни, че се возят на кон, и също като дечицата в песента не подозираха очакващата ги участ. Следваха ги групи болни и ранени войници. Някои от тях ги возеха на каруци, други лежаха на тревата, неспособни да продължат пътя си, като изглеждаше, че там и ще си останат, докато умрат. Водачът познаваше лично много от тези хора, които бяха част от гордата войска, която бях видял да напуска Константинопол само преди пет или шест месеца. Климатът на цяла Гърция през лятото е смъртоносен за турците от Константинопол и много малко от тях оживяват след кампании там. Преди няколко години четиринадесет куриери тръгнаха от

Константинопол, един от които бил Мустафа. Те пътували известно разстояние заедно, след което всеки се отклонил към местоназначението си в различни области на Гърция и Морея. От всичките дванадесет умрели в разстояние на няколко месеца и само двама оживели и се върнали с пратките си. Мустафа бе един от оцелелите.

В два часа пристигнахме в Kinlikli²⁶, голям и процъфтяващ град преди двадесет години. Сега се състои само от две или три мизерни къщурки. За нещастие на жителите му той е станал сцена на конфликта между враждуващите партии по време на революцията от 1807—1808 г., като няколкото укрепления, издигнати близо до руините на града, посочват мястото на битката, така както руините на къщите, пръснати на голяма площ, показват мястото на големия град. Това е един от многото меланхолични мемориали на бързото западане на империята и на измирането на населението ѝ. В рамките на три години от големия град са останали само три къщи, като не е останала почти никаква следа нито от града, нито от населението му.

Тук срещнахме няколко каруци, които пренасяха стоки от Адрианопол. Единственият добитък, използван за тяга в цялата страна, са биволите и порода говеда с кремав цвят. Биволът е животно с огромна големина и сила. С непохватните си крайници, груба козина, обърнати рога, мътен поглед на очите, които изглеждат като порцеланови, както и с тъпото си поведение, биволът е порода добитък на много по-ниско стъпало от вола. Като че ли природата е дала воля на чирашките си ръце за проба при този недодялан звяр, преди да създаде по-съвършено животно. Турците имат религиозни скрупули по отношение убиването на биволи и използват месото му само с една цел. След като бременността на някоя жена надвиши девет месеца, местната акушерка, която бабува в конкретния случай, взема месо от малаче и след като го кипне в сметана от млякото на биволицата, го поднася на бременната жена, което било безотказен начин да се осигури раждането след няколко дни. Турците внимателно украсяват телата на тези непохватни и зле оформени животни. Грубата козина на тялото им е черна с изключение на бял кичур на челото между рогата. Точно този кичур те обикновено боядисват в различни цветове, най-често червено-кафява с помощта на къната, която употребяват за боядисване на ноктите си. В допълнение на това са нанизите от сини мъниста, окачени на рогата или врата, наречени бончук, които служат не само за украшение, но и като предпазно средство против урочасване. Турците придават на синия цвят особено значение, като го считат за цвят, който веднага привлича вниманието и върху който въздействието на злата магия се изчерпва. Страхът от урочасване изглежда общ за всички времена и народи — гърци, римляни, евреи и християни.

Турците обаче като че ли са народът, който най-много отдава значение на урочасването. На това място срещнахме човек,

който носеше окачена на кръста си кратуна и с тояга в ръка. Той беше пощадения. Кратуната му служеше за носене на вода в равнините, където тя се среща рядко, а тоягата му служеше за носене на наниза сини мъниста, вързан на нея, който да предпазва цялата носена от него кореспонденция, така че писмата, изпращачите и получателите им — всички са предпазени благодарение на талисмана. Във всяка бакалия се намират малки кутийки със сини мъниста, които се купуват, за да бъдат закичени главите на децата по същите причини. Опасността от урочасване според турците застрашава не само одушевените предмети, но и неодушевените. Гирлянди от талисмани се окачват по мачтите, носовете и кърмите на корабите, а талисмани с различна форма се окачват пред къщите, за да привличат първия поглед на злото око, като по този начин го обезоръжават. Това суеверие е разпространено не само между турците, но малко или много измежду цялата рая. Гърците, арменците и евреите приписват много от заболяванията на децата си на същата причина и използват същите предпазни мерки.

(Следват подробности на автора във връзка с този обичай при турците. Стр. 71—72.)

В пет часа пристигнахме в Tchoglou²⁷. И този град, както и предишните, е бил сцена на кървави битки между враждуващи фракции и пази следи от разрушенията. Тук се намира красива джамия, украсена с всички декорации на турската скулптура. Част от нея бе разрушена, а куполът и минаретата бяха надупчени от гюлета. Една от враждуващите страни решила да се скрие там и я укрепила, а другата страна решила да ги изкара оттам с помощта на оръдия. При такива случаи изглежда, че и турците имат толкова малко скрупули по отношение нарушаването светостта на религиозните места, колкото и християните. Тъй като бяхме пристигнали по-рано, а бяхме решили да спим тук, аз се разходих из града, чието население е почти изключително турско. Единственото им производство тук — нещо, което много се консумира от турците, представлява лешници, обвити в сладко желеирано вещество от кондензиран винен сок, оформено в дълъг цилиндричен вид. То се изпраща в Константинопол, където го ядат в огромни количества. Видяхме няколко каруци, натоварени с това поризводство, да напускат града.

Тъй като не можахме да получим нещо за ядене там, където се бяхме настанили, влязохме в един турски хан и поръчахме вечеря за ханджията. Като ни я поднесоха, открихме, че тя се състои от блюдо сготвени овчи ребра, блюдо с пълнени с месо тиквички, блюдо от овчи крака и жилести части на главата, задушено и чиния с кисело зеле и кисели краставички, голяма колкото и всички останали чинии. Всяко блюдо само за себе си бе хубаво и платихме за всичко това седемдесет пари (или около десет пенса стерлинги) на ханджията, който нахрани трима ни.

Прекарах тежка безсънна нощ, което отдавам на прекале-

ната употреба на животинска храна и винен алкохол след тежка умора, за което доктор Кларк разправяше, че също му причинили болезнено състояние по време на такова пътуване, извършено преди осемнадесет години. Втората причина е фактът, че спяхме на дъски в мизерно кафене, пристроено към хана, което бе пълно с пушачи през цялата нощ. Турците от тази класа са обидно груби и фамилиарни. Те се протягаха и лягаха върху нас без всякакви скрупули или извинения, а на няколко инча от лицето ми бе мангалът с въглини, който те използваша за палене на лулите си и за затопляне на кафето си. След прекараната нощ в тази душна дупка, лежейки на голите дъски и вдишвайки тютюнев дим и пушек от въглини, както и обезпокояван всяка минута от лактите и коленете на грубите турци, се почувствувах слаб и болен и ми се струваше, че изобщо няма да мога да продължа пътуването си. Не можех обаче да спра на толкова западнало място и поради липса на друг избор с чужда помощ се качих на коня и тръгнах, колкото можех. Поехме в пет, духаше южен вятър и очаквахме дъждовен ден. По време на пътуването ни обаче вятърът се обърна на западен и около осем часа ясният ден и свежият бриз разсеяха въздействието от нощта и много ме освежиха.

Сега се движехме през Tchorlu Kug, или пустинята Чорлу. Тя представлява хълмиста равнина с необятни размери и липса на всякакви признаци на човешко присъствие. Донякъде прилича на равнината Salisbury²⁸, но за разлика от нея пейзажът никъде не е оживен от стада и овчари. Земята е с отлични качества и за оране, и за пасбища, пейзажът на местността се разнообразява от хълмистия терен, а климатът през този сезон — много приятен. Всичко изглежда предназначено за поддържане и задоволяване нуждите на човешкия живот, но никъде не се виждаха никакви признаци на човешко присъствие. По едно време в далечината видяхме някакви хора, които според острия и внимателен поглед на водача се опитваха да се скрият в падините на терена, което веднага ни обезпокои. Самият вид на себеподобни, което в друг край би причинило удоволствие, в това самотно място имаше обратен ефект, а спомените за многото обири и убийства, станали наскоро в тази област, бе накарало пазачите и водачите на пътници да станат изключително подозрителни. Турция обикновено е безопасна страна за пътуване и хората преминават през нея с оправдано от опит чувство на сигурност. Естествената искреност на населението, малките му потребности, въздържанието му по отношение на възбуждащия алкохол, който причинява при нас толкова нарушения на закона, както и ужасните наказания спрямо престъпления — всичко това допринася за безопасността на пътника. Личните кражби са почти непознати между турците. Ако някой бъде хванат в кражба по време на пожар, захвърлят го в огъня; ако го хванат по пътищата — набиват го на кол. Всичко това прави Турция една много спокойна и сигурна страна.

независимо дали живееш там, или минаваш през нея. Но когато хората са възбудени по време на размирици, всички морални скрупули и законни предпазни мерки изчезват и никъде не може да се срещне по-малко отдаване на ценност на живота или собствеността. Такава случка е имало на това място преди известно време и скоро щях да видя мястото, което напомняше случая с нещастния английски пътник.

При настоящия случай водачът и еничаринът извадиха पिщовите си, дадоха един и на мен и внимателно продължиха напред, без да откъсват поглед от мястото, където очакваха да се появят отново разбойници. Те действително скоро се появиха от една падинка близо до нас, но се оказаха соколари, а не крадци. Те носеха ястреби на китките си и бяха тръгнали на лов за зайци. Небето над равнината бе пълно с чучулиги от много едър вид, гонени от ястреби по всички посоки. Всяка минута виждахме как ястреб хваща чучулига. Кацналите върху китките на соколариите ястреби бяха от същата порода, както и дивите, които летяха наоколо, но бяха толкова добре дресирани, че не проявяваха ни най-малко желание да възвърнат свободата си или да подгонят естествената си плячка.

После пристигнахме до един извор до пътя, а на известно разстояние по пътя в една падинка растеше самотно дърво, което отбелязваше мястото, на което г-н Ууд, англичанин, е бил убит преди няколко години. Това се случило през периода, който споменах по-горе. Неколцина паши владеели няколко града. Тези паши били събрали около себе си войски, като ги оставяли да се издържат, както намерят за добре, плячкосвайки областта. Един от тях, наречен Дели Катри, владеел Burghaz²⁹ с помощта на четири хиляди мародери, които всеки ден извършвали ужасни престъпления и били най-обикновени разбойници. Пътуването ставало само на големи групи или с придружители, наети за целта от пашата. Г-н Ууд се връщал по суша от Константинопол за Англия и пристигнал в Чорлу с еничарин, слуга и водач. Тук намерил няколко кервана, които очаквали да тръгнат заедно след няколко дни и еничаринът и водачът му се опитали да го убедят да стори същото. Той се заинатил и след като те отказали да го придружават, той яхнал коня си и потеглил сам. От страх да не изгуби пътя си те го последвали. Когато пристигнали при извора, намиращ се на около миля от тази страна на Caristran³⁰, те се спрели да пият и били изведнъж обкръжени от петима въоръжени арнаути. По това време тези ужасни хора се разпознавали по червените им чалми, които водачът забелязал само преди момент в долчинката. Тъй като бил най-отпред, водачът успял да избяга. Останалите били хванати и откарани до самотното дърво. Тук г-н Ууд и еничаринът били вързани и разбойниците започнали да ги обират. В този момент г-н Ууд, който добре говорел турски, им казал, че ги познава и ще се оплаче на господаря им Дели Катри при пристигането си в Бургас. Моментално

един от разбойниците налетял с ятагана си и му прерязал гърлото, докато друг сторил същото с еничарина. Като видял това, слугата, който още не бил вързан, се опитал да избяга, но разбойниците започнали да стрелят по него. Той съобразил да се хвърли на земята и да лежи като мъртъв. Разбойниците гръмнали още няколко пъти по него, както си лежал, и предполагайки, че са го направили на решето, обрели багажа и си заминали, оставяйки обезобразените тела на г-н Ууд и еничарина да висят на дървото. Слугата, който всъщност не бил дори ранен, запълзял по хълма, на другата страна на който се намира Каристран, и като пристигнал там, вдигнал тревога. Веднага тръгнали да преследват бандата, но убийците не били заловени. Обезобразените тела на г-н Ууд и еничарина били свалени от дървото и погребани при малко мостче, намиращо се на няколко ярда от мястото, където груби камъни отбелязват мястото на могилата им. Слугата все още е жив и живее в Константинопол, където и научих от него подробностите на тази история.

В дванадесет часа стигнахме до моста на Каристран. Градът е разположен на неколкостотин ярда вдясно от пътя и тъй като нямахме намерение да го заобикаляме, влязохме в него. До моста открихме колиба, в която живееше стар българин, който продаваше кисело мляко и кафе. Киселото мляко представлява сгъстено и вкиснало прясно мляко, което се продава в груби глинени купички и е много освежаващо. Турците го консумират масово. На това място за нас бе разпъната рогозка на зелена полянка и ние закусихме с удоволствие. Взех торбичката захар от Мустафа и си сложих в киселото мляко. Оказа се много вкусно и аз се почувствувах съвършено освежен.

Като тръгнахме оттам, на хоризонта се появи огромна могила и след около един час пътуване бяхме в подножието ѝ. Този огромен хълм от земя е по-голям от онзи, за който се предполага, че е могилата на Aesites, намиращ се в равнината на Троя, и може би е най-голямата изкуствено издигната от човешки ръце могила на всички времена. За нея се знае обаче, че е съвременно дело. Когато Сюлейман Първи³¹ тръгнал през 1528 г. от Константинопол да превзема отново Буда, той направил лагер в тази голяма равнина съгласно описанията на Кантемир³² с цел всичките му европейски войски да се съберат тук. С цел да остави паметник за своя поход той използвал цялата си армия за издигането на тази могила и закрепил знамето на Мохамед на върха ѝ, когато я завършили. Оттогава могилата се нарича от турците Буюк Санджак тепе, което означава Големия хълм на знамето. По своята форма и структура той изцяло прилича на други надгробни могили, като ги превишава само по размер. Видях още две отдолу на известно разстояние. Те може би са имали същия произход; а от най-високата част се виждаха много на далечния хоризонт.

Думата тепе, чрез която са известни тези конически могилки

от земя днес, е изопачено от *ταφρός*, с която Омир обозначава гробниците, издигнати на неговите герои. Има няколко такива на равнината на Троя, които по традиция се приписват на различни личности, споменати в „Илиадата“ и „Одисеята“. Но освен тях равнините на противоположния бряг на Тракия на някои места са също покрити с могили — по моя преценка осем или десет. Те са разположени по протежение на брега на Черно море, а също и из равнините на Полша и Русия. Какъвто и да е произходът на тези изкуствени могили, така масово разхвърляни из тези страни, сигурно е, че някои от тях както в древността, така и в днешни времена са били издигнати не за гробници, а за други цели. Херодот, който дава много конкретни подробности за похода на Дарий³³ срещу скитите, казва, че по време на преминаването на тази страна, след прехвърлянето на Босфора, той заповядал на всеки от войниците си да постави по един камък на място, което той посочвал, в резултат на което се образувала огромна купчина. Това място изглежда, че не е било твърде далече от това, в което сега се намирахме, и могилата вероятно беше една от многото, които виждах от върха на Буюк Санджак тепе. С течение на времето тя се покрила с пласт от плесен и чим и по външен вид по нищо не се различаваше от останалите.

(Следват по-подробни описания на автора за могилите, стр. 78—79.)

С приближаването към град Бургас открихме останки от пътища, павирани с големи плоски камъни. Римските и турските пътища толкова си приличат, че не е лесно да различиш стария от новия; и двата изглеждат еднакво неудобни и опасни. Част от това шосе, което е извън и над настоящото, е покрито с трева, обрасла с мъх, очевидно е от древността; но останалата част, която образува отсечка от действителния път, е дело на турците, макар че по нищо освен по възрастта си не се различава от първото; и двете еднакво неизползувани. Турците винаги правят път така, че част от него да минава през наводнен или блатист район. Това шосе е от груби, големи, неодялани камъни — толкова лошо наредени, че между тях има разстояние, в които конят постоянно се подхлъзва и се придвижва бавно напред под непрестанната опасност да си счупи краката или врата на ездача. Ето защо пътниците предпочитат да преджапат през вода и кал до чатала, отколкото да се осмелят да пътуват по тези пътища; и все пак всичките останки от древни пътища в тази страна са с подобна структура.

В четири часа пристигнахме в Бургас и влязохме в града по едно от тези зле павирани шосета, което преминаваше по всички улици. Бургас е много често срещано име за град в Турция. Според Кантемир то е изопачение от *πύργος* — кула, която първоначално е била укрепен замък при гърците; макар че останки от такова нещо рядко могат да се срещнат днес в съвременните села. Градът е спретнат и чист, което донякъде дължи на произ-

водството си на грънчарски изделия. В околностите му има отлична глина за тази цел. Тя се оформя в глинени лули, чаши и други домакински съдове. Те не са гледжосани, но са много добре изгладени и украсени с позлата. Така че се излагат за продажба в магазините на пазара, оформящи главната улица на града; и тъй като тези магазини са застлани с черги и се поддържат чисти и спретнати, всичко това има богат и представителен вид. Хората се гордеят с това дребно производство тук и го продават сравнително скъпо; малко са пътешествениците, които ще минат, без да закупят нещо. Аз купих една паница, чаша и четири лули за дванадесет пиастри; в Константинопол за половината пари щях да купя същото.

Докато се разхождах по улиците, с пълна скорост пристигна група татари с осем коня, натоварени с харача, или поголовния данък от Адрианопол, който се събира по това време на годината. Той бе изсипан в брезентови торби, сложени в мрежа от дебело въже (всяка торба тежеше по около сто тегловни мерки). На едната торба имаше парче дърво, а на другата здрава примка в горния ѝ край; дървото бе прокарано през примката и торбите бяха поставени напреко на седлото на коня — всеки кон носеше по две, които взаимно се уравниваха. Веднага щом свалеха торбите от конете, връзваха ги в двора на хана и щедро ги обливаха с няколко кофи вода. Това се правеше, за да се предотврати действието на търкането, което така силно загарява метала, че водата съска, когато я изливат върху конете. Татаринът, който командуваше отряда, беше много голям и силен човек; той даваше заповеди на някакви нещастни гърци, които поливаха торбите със свирепа властност, която ги караше да треперят, след което седна да пуши в кафенето, с поглед към хазната, турил пишовите до себе си.

Често се правят опити за отмъкване на тези торби, когато ги разтоварват. Преди известно време пашата изпращал харача за Константинопол, поверен на четирима татари. Те спрели да се подкрепят и когато натоварвали конете, една торба липсвала. Губернаторът веднага заповядал да се поставят под наблюдение всичките улици на града и хората във и около хана да се задържат и се набият с пръчка по петите, на брой общо сто човека. Между тях бил водачът, който напразно убеждавал, че било невъзможно да се вземе само едната торба от коня и да се остави другата; ако е бил крадец с кон, трябвало е да вземе и двете или никоя. От парите обаче нямало и следа. Най-сетне едно малко момиче, като отивало за вода на реката, казало, че видяло някакъв човек да пуска нещо в реката; с нея бил изпратен един еничарин и тя му показала мястото; реката била бързо отклонена и торбата била намерена. Заловили един нещастен кюрд, за когото детето казало, че прилича на човека, когото видяло, и той бил жив набит на кол в речното корито.

От Бургас отпътувахме в три часа на следващата сутрин;

времето бе тъмно и неясно, често преваляваше. Изгубихме пътя в непрогледната тъмнина и се замотахме из градини и стари къщи, където дълго газихме във вода, преди да намерим отново пътя. Най-сетне хоризонтът се набразди с успоредни лъчи светлина, което показваше, че денят ще е ясен, и ни измъкна от всичките ни трудности. Сега бяхме на мястото, където е завършила руската кампания през 1810 г.³⁴. Главният армейски корпус не е стигнал по-далече от Шумла; но рояци от казаци татари са минали през Балкана и достигнали предградията на Бургас, който е на осемдесет и четири мили от Константинопол, като пътьом са плячкосали страната. Околността е все същата плоска, лишена от растителност долина (както предишния ден) и татарите сигурно са се чувствували като у дома си. Около девет часа обаче навлязохме в гора, първите дървета, които видяхме, след като напуснахме Константинопол — едно разстояние от сто мили. Това бе приятно разнообразие, което продължи три часа до околностите на Kırklesî³⁵, където пристигнахме около пладне.

Името Кирклеси е съчетание от турската дума за четиридесет и гръцката за черкви и на всичките няколко езика на франкските нации се нарича градът на четиридесетте черкви; но не можам да разбера защо. В Ирландия се счита религиозен акт да се построят наведнъж седем черкви в памет на седемте черкви от Апокалипсиса; черквите в такива места все още съществуват като оправдание на името си; в сегашния град Кирклеси няма и следа от такава традиция. Турците казват, че истинският правопис на името било Кирк-Кемзи, четиридесет човека, защото веднъж градът бил почетен да бъде резиденция на такъв брой свети хора, в памет на които издигнали малка джамия или параклис. Кирклеси е голям, мръсен, порутен град с около четири хиляди къщи, населявани от турци с много груби и недодялани обноски. Освен това има и почтено гръцко население от хиляда и петстотин семейства. Когато страната била ограбвана от банди въоръжени крадци, жителите на няколко малки градове решили да изкопаят окопи около тях, за да се защитават от внезапно нападение; тези окопи все още се виждат в няколко села. Много други обаче били изоставени и напълно разрушени, което се вижда от останките им; жителите им ги напуснали и се скрили в най-сигурните места; и така гърците от няколко махали пристигнали в Кирклеси; сега те са една голяма и процъфтяваща общност. Те основали училище по взаимопомощната система, където се преподава древногръцки; предстои преобразуването му в друго училище, където децата ще учат на съвременен гръцки език. Това усъвършенствуване на образованието е най-забележителното нещо тук, защото в Турция има само още едно такова училище, където се практикува тази система. Наименованието на Кирклеси е толкова противоположно на сегашното състояние на нещата, че макар гръцкото население да е толкова многобройно,

то няма църква и не е успяло дори след многократни прошения да получи разрешение за строителство на такава. Когато Мохамед³⁶ завладял Константинопол, той разделил църквите на две, като едните, включително Света София, превърнал в джамии, а разрешил на гърците да задържат останалите. Оттогава за тях е почти невъзможно да увеличат броя на църквите, като строят нови, или поне да го запазят същия, като ремонтират старите: разрешение за това се получава само като се плати голяма сума пари на турските власти; от началото на въстанието досега такава винаги е било отказвано. Гърците обаче, които ревностно изповядват своята религия, дори след налагането на тежки глоби продължават да ремонтират от време на време тайно черквите си, с което укрепват техния разнебитен вид.

Това ограничение не се отнася само до черквите, но и до всички постройки, свързани с тях. Обикновено прекарвах лятото на остров Chalchi³⁷ в Мраморно море; отсядах в голям манастир, близо до който бе гробът на сър Ед. Бартън, първия английски постоянен посланик в Константинопол, починал там по време на мисията си. С течение на времето гробът му бе запустял, камъкът с надписа бе преместен на портата на манастира като удобен знак. Негово превъзходителство лорд Странгфорд³⁸ пожела този почтен паметник на неговия предшественик да бъде ремонтиран, с което натовари мен. Незабавно се заех да изпълня заръката му; но като се обърнах към монасите, установих, че това няма да стане бързо; тъй като камъкът бе зазидан в стената, той беше станал неделима част от манастира, от който не може да се извади нито един камък без разрешение под страх от тежка глоба. Това разрешение нямаше да бъде отказано, но преди да се получи, Негово превъзходителство напусна Константинопол, а надгробният камък на нашия посланик си остана, струва ми се, на портата на гръцкия манастир.

Яздихме по много неприветливи, замърсени улици, докато стигнем още по-неприветливата и мръсна пощенска станция, където трябваше да ни дадат отпочинали коне; тук свършваше ангажиментът на нашия водач от Константинопол. Оттук станциите са на всеки десет или дванадесет часа, конете се сменят и пътешественикът пътува с желаната от него скорост; за това той плаща двадесет пари, или половин пиастър на час за всеки кон; т. е. той получава четири коня и въоръжен водач, с които да пътува с каквато си иска скорост за четири пенса на миля, или по едно пени за всеки кон. Пощенската станция е мизерна кална колиба с хартиени прозорци. Вътре обаче има кафене, в единия край на което началникът на станцията и няколко важни турци пушеха и пиеха кафе; в другия му край хвърлиха куфара и плаща ми и аз легнах върху тях, очаквайки да получа закуска. Когато Мустафа влезе, аз му зададох някакъв въпрос на английски, на който той не отговори, и понеже предположих, че не го е чул, повторих го с по-висок глас. Той започна силно да трепери. Из-

лезе веднага от стаята. Намерих го на двора да дава бакшиш на конярите; ръката му така трепереше, че разпиля парите по двора. След това той бързо ме изведе от двора, яхна коня си и запраши, като ме остави да го следвам, както мога. Яздих след него до покрайнините на града, където той спря при една българска кръчма, и след като се беше добрал до християнско място, треперенето му намаля и можа да обясни причината за това. Турците тук били толкова груби и невежи, че смятали човека за деградирал, ако разбира и други езици освен турски; затова, когато съм се обърнал към него на английски в пощенската станция, той не могъл да ми отговори, защото това щяло да ни навлече презрението и оскърбленията на хората около нас, срещу които той нямал средства за защита. Той каза, че такова нещо му се случвало преди на същото място и той, и господинът, с когото пътувал, били нападнати и били в голяма опасност.

Тази определена враждебност към знанието е може би най-изключителната черта на турския характер и го отличава от всяка друга нация днес. Трудно е да проумеем що за хора са тези, които се гордеят с невежеството си и презират тези, които са образовани. Това не е присъщо само на грубата папач в Кирклеси. Има голям брой еничари към дворците на различните мисии в Константинопол като почетна стража и те са в постоянна връзка с обитателите на дворците. Единственият, за когото съм чул, че знае френски език, бе Мустафа, но той беше ренегат и рискуваше живота си. Този предразсъдък се среща и сред висшите и образовани класи. Турците, когато общуват с чужди нации, винаги са задължени да използват раята за преводачи. Важната функция на драгоман на Портата е изпълнявана от гърците до последното въстание; и когато турците решили, че повече не могат да им се доверяват, в империята не можал да се намери нито един от тях, способен или желаещ да установява контакт на чужд език, поради което се принудили да възложат тази работа на евреи. Оттогава основали семинария за обучение на няколко млади турци на франкски езици, така че те да могат да се нагърбят и изпълняват толкова важно и конфиденциално задължение и вече да не зависят от съмнителната преданост на чужденците. Това мудро и неохотно прилагане на толкова неотложна мярка е сериозно доказателство за упорството, с което турците се държат към древните предразсъдъци, на които никой освен един човек с енергичен характер като сегашния султан³⁹ не би се осмелил да противоречи или да се противопостави ефективно.

Сега, когато започнахме да ползваме услугите на пощенските станции, на нещастните коне не се обръщаше никакво внимание. Правилото гласи, че ако умрат на пътя между две станции, пътникът плаща за тях; но той може да ги изтощи почти до смърт без угризения на съвестта. Следващата станция беше Fakih⁴⁰ — на около дванадесет часа; бяхме решили да наваксаме и да вземем разстоянието за половината време. След четири часа при-

стигнахме в Egekler⁴¹ — село с българи. Провинцията, наречена България, фактически е областта между Балкана и Дунава; обаче трудолюбивото население е преминало границите на Балкана и постепенно се разпростира из Ромелия. Очевидно политика на турското правителство е да подкрепя това и осигурява население за тези плодородни равнини, като окуражава и охранява трудолюбивите селскостопански труженици.

Вечерта, след като луната изгря, пристигнахме в Doolath Haghe⁴², друго изцяло българско село, където решихме да прекараме нощта. Мястото, предназначено за пътници, беше пощенската разменна станция; обаче мизерното неудобство на такъв хан заедно с турци ме накара да предпочета една овчарска колиба, която бе съвсем скромна и не предоставяше никакви удобства. Отидохме на едно открито място в центъра на селото, което приличаше на ирландска площадка за добитък, оградена с камъни, където се събираше добитъкът на жителите. Тук водачът излезе напред и си пусна гласа с точно премерена интонация, като извика три пъти: „Ki-a-ee“. Във всички тези села има един-единствен турчин, който е субашията, или губернатор, а каята — българинът, който го замества като негов лейтенант. Първият събира харача и всички данъци; вторият се занимава с останалите въпроси в селото. При третото повикване от хълма отговориха и веднага след това се появи каята, носейки кофа с вода от реката. Казахме му за нашето намерение да прекараме нощта тук и тъй като нямаше хан, негово задължение бе да осигури колиба за нощуване. Той остави водата и веднага тръгна с нас, за да осигури нощувката.

Той първо ни заведе в една колиба, от която се появиха няколко жени и започнаха много сериозно да говорят всичките заедно; разбрахме, че мъжете от семейството били в чужбина, и тъй като в къщата са само жени, те не смятаха, че е разумно да пуснат непознати хора в къщата. Уважихме скрупулите им и продължихме да търсим къща. Най-сетне намерихме двустайна колиба; едната стая бе на семейството, а другата — празна. В тази празна стая имаше камина и скоро запалиха буен огън, подът бе пометен и постлан с няколко груби черги и след половин час се чувствувахме несравнимо по-удобно, отколкото в най-добрия турски хан или кафене на империята. Попитахме какво можем да вечеряме и ни отговориха: „Нищо.“ Помислих си за барон Дьо Тот и неговия еничарин, но не мислех да стигна до крайността, до която той е прибягнал, защото бедните хора скоро ни обясниха причината.

Сутринта срещнахме на пътя голям отряд topghées⁴³ заедно със знаменосци и офицери. За наше нещастие този отряд лагерувал предишната нощ в селото; тъй като квартируват безплатно, те опустошили селото, така че не останало дори едно яйце, и си тръгнали, без да заплатят нито пиастър. Бедните селяни, страдащи от грабителството, ни казаха с отчаяние, че фактически

„техният град сега е годен само за изгаряне, защото в него не е останало нищо ценно“. Ако това е охраната и окуражаването, предназначени за тези хора, ще мине доста време, преди да изпълнят обезлюдените равнини на Тракия. Каята излезе пак и се върна с овнешко, вино и ракия, които са останали скрити от мародерите; и воба, или добрата жена на къщата, ни приготви вкусна вечеря, без да се наложи да бием съпруга ѝ. Цялата ни сметка бе следната: вино, ракия, месо — шестдесет пари; нощувка, коне и др. — сто; приготвяне на храна и обслужване на трима човека и четири коня — четири пиастри, или около две лири и осем пенса!

През нощта бяха се натрупали облаци и луната се бе скрила; очаквахме да завали, но приближаването на утрото ги разпръсна и ние тръгнахме в пет часа под звездно небе. Селските петли приветствуваха утрото и независимо от турските опустошения пилците бяха успели да се спасят — поне петлите; никога не бях чувал такъв петлов концерт. Изглежда, че във всяка къща има по няколко петли; след първия сигнал всички отговаряха в бърза последователност, от къща на къща и накрай всички заедно. Тази весела връва бе необичайно приятна и приветлива в звученето си; спрях да послушам, докато свърши концертът, който трая няколко минути. След малко се сбъдна ефектът, който Милтън⁴⁴ му беше приписал — „да разпръсне гъстотата на мрака“, защото веднага след това се зазори.

От Дулат-Хадже нататък околността е покрита с гори и хълмове; тук за първи път Мустафа реши, че е подходящо за галопиране, защото пътят вече не беше открит и равнинен, а с препятствия, неравен и опасен. Имах още едно възражение: чувствавах се много схванат, така че и най-слабото движение ми причиняваше болка. След като съм яздил цял ден няколко последователни дни и спал нощем с дрехите си, на земята, без нищо между мен и твърдия неравен под освен рогозка или черга, не бях особено разположен за каквото и да е безвъзмездно силно упражнение и решително отхвърлих предложението. Постепенно обаче водачът увеличи скоростта си, татаринът го последва, а тези животни толкова не могат да се съпротивляват на навика си, че конят ми не остана по-назад; ето защо след няколко минути всички яздохме с пълна скорост по път, по който трябва внимателно да се движиш пеша. Втурнахме се нагоре по хълмове, надолу по стръмнини, препъвахме се в скали и паднали дървета, пресичахме къпини и храсти, прецапвахме кал и планински потоци; в продължение на дванадесет мили веднъж не опънахме юздите и така пристигнахме във Факия — следващата разменна станция. Мислех си, че ще съм като пребит след този стипъл-чез⁴⁵ и няма да мога да продължа по-нататък; но Мустафа ме увери въз основа на опита си с други, които е придружавал, че ефектът ще е точно обратният. И наистина стана така: това бурно раздвижване беше като турска парна баня; мускулите ми бяха от-

починали, ставите — еластични, и като слязох от коня, се чувствувах така раздвижен и освежен, както бях, когато тръгнах на това пътешествие.

Село Факия е разположено в долина и е изцяло населено с българи. То беше първото, което видях през деня, и видът му изведнъж ме порази [и ми показа], че съм в християнска област. На тревата пред къщата имаше голямо стадо свине, първото, което виждах след пристигането ми в Турция — тъй като прасето е едно от животните, които турците, както и евреите, ненавиждат и не само забраняват консумацията на свинско месо, но и появяването му по улиците или землищата. Горите покрай Черно море изобилствуват с глигани, а това е съвсем близо до Константинопол, и месото им е отлично; но е много трудно да се направи нещо срещу тази забрана за франките, които много го ценят. Сред зелената площ имаше кладенец, където свободно се бяха натрупали мъже и разбулени жени; през отворените врати се виждаха икони на Богородица с горящи кандила пред тях. Тъй като няколкото турци тук бяха цивилни лица и не смущаваха Мустафа, аз седнах на рогозката в пощенската станция и ми донесоха хляб и мляко; докато приготвяха конете, закусих и написах писма до приятели от Пера, които щяха да заминат с немската поща, която очакваха да мине на следващия ден. Тръгнахме към дванадесет часа; като напускахме града, бяхме заобиколени от групи момичета и деца, които носеха сита, пълни със зърно. Взимаха с шепи от него и го хвърляха пред нас, с което намекваха, че те са тези, които отглеждат зърно и хляб за нас. В замяна ние им подхвърлихме пари, които те събраха, а ние продължихме нататък.

Започнахме да се изкачваме по ниска планинска верига, за която се казва, че била началото на Балкана, затова Факия се счита за първото село от изкачването. Минахме през няколко съвсем селски и романтични пейзажа, с кротък и прост натюрел, и след около два часа пристигнахме в една огромна равнина, разположена между ниските и високите ридове на планинската верига. В някои места течаха чисти планински поточета в корита от камъчета, заобиколени с шубраци и буйна зеленина като младите насаждения в именията на английските господа; и сред които нашият път минаваше по пътечка, покрита с чакъл. В други места равнината преминаваше в обширни ливади и пасбища с овце и рогат добитък, където зърното току-що бе ожънато или посято. В средата на тази пастирска и богата земя се бе разположило село, или по-точно селата Rousou Kestri⁴⁶, където пристигнахме с пълен галоп около три часа.

Това място изглеждаше точно така, както си представях, че е татарският или скитският град. На голяма тревиста равнина, пълна с добитък, бяха разхвърляни колиби без ни най-малката следа, че са подредени в улици или някаква друга фигура. Мно-

го от тези колиби бяха в различни стадии на строителство. Първо се очертаваше четириъгълно място, на единия край извито, а на другия — квадратно; около това място в земята се набиваха маркиращи колчета, високи по около четири фута; между тях се наплитаха като кошница върбови пръчки. Върху коловете се полагаше покривът, понякога коловете се оставяха достатъчно дълги, за да се огънат за покрив. След това той се покриваше със слама и така получената кошница се измазваше с кал по стените. Входът винаги беше откъм квадратната страна, където покривът значително се издигаше и се подпираше от дървени колони, които образуваха антре или рустикална колонада. Камината е в този край, където е вратата, и се състои от голям комин, който се издига в стаята като hallan в шотландските и ирландските хижи.

Стаите са обзаведени с големи, дебели, раирани, вълнени черги, постлани на пода, на които семейството седи през деня и спи през нощта; всяка къща е заобиколена от пристройки от плет, пълни със зърно, слама и добитък. В действителност тези хора притежават чистота, удобство и изобилие, което би ги направило най-щастливите на европейския континент, ако не беше бремето, от което се оплакваха. Едно от тези оплаквания бе забележително. Във всяко село има бакалин или амбулантен търговец, който продава всичко необходимо за ежедневието. Бакалинът на това село плаща хиляда пиастьра за разрешително да има магазин! Той е арнаутски грък и е единственият човек в селото, който може да чете и пише. Тук няма нито училище, нито черква, но в съседното село живее свещеник, който често посещава и това. Селото, което се увеличава с всеки изминат ден, сега се състои от четиридесет къщи.

Нашият път оттук нататък минаваше през чудесна област с туфи от шубраци като млади насаждения, разпръснати от двете страни на пътя. Сред тях видях голямо разнообразие от растения с узрели зърна; като спрях да събера няколко, наместникът се почуди защо са ми. След като му обясних, че ми се иска да запазя и съхраня семена от редки растения, той ми каза, че всяка година от Адрианопол се пращали много хора в този гъсталак да събират семена и дървета за лекарства и бояджийство, с каквито мястото изобилствуваше. Тук няма да ви безпокоя с подробен списък, тъй като съм го дал на друго място.

В шест часа пристигнахме в село Веепи⁴⁷, където спряхме да нощуваме. В селото нямаше хан и ние бяхме приютени от кияята, в частна къща, както преди. Добрите хорица нямаха втора стая и ни настаниха заедно с цялото семейство. То се състоеше от чорбаджията, или стопанина на къщата, наречен така, защото храни другите или оказва гостоприемство; боба, т. е. жена му, три деца и двама овчари. Къщата беше със стени от плет, също както и другите, но с толкова ниски стени, че аз можех да стоя прав само в средата; трябваше почти да легна, за да бъда

по-близо до някоя от стените. Колибата обаче бе чиста и спретнатата. Подът бе пометен, с постлани килими; силен огън лумтеше в камината; и седейки сред тези мили и добри хора, и гледайки честните им лица, озарени от яркия огън, аз се почувствувах като у дома. Опасявайки се, че ще пристигнем твърде късно в Биини, за да намерим някакво месо, ние си бяхме донесли малко овнешко от Русо Кестри. Жената ни го опече, след това от другата страна на огъня тя сложи желязна кръгла тава, напомняща шотландски тиган, в която сипа смес от вода, брашно и яйца, така че да се образува тънка питка; когато се опече, тя я извади от тавата и я сложи в чиния. Докато следващата стане готова, тя намаза първата с масло и сирене и сложи втора върху нея. Така тя натрупа цял куп палачинки, или кътми. Към това тя прибави чиния с кисело зеле, кана вино и канче ракия и поднесе вечерята върху столче, с удобство и вещина, които биха направили чест на някоя английска кухня. Докато траеха тези приготовления, тя непрекъснато въртеше една хурка до хълбока си и благодарение на нея цялото семейство се осигурява с дрехи. След вечеря добрата жена ми направи кафе, което Мустафа носеше в чантата си; после всички заедно легнахме за нощувка. Стопанинът, жена му, трите деца, двамата овчари, наместникът, татаринът и аз легнахме дружно един до друг; натъркаляни на килима, с крака към огъня, и заспахме в мир и спокойствие. На развиделяване се събудих и в светлината на огъня видях работливата жена и едно от децата ѝ да предат памук с хурките си. Те ме гледаха и пееха тиха песен. Помислих си за своя далечен дом и за добрината на тези мили хора към един чужденец, за Mungo Park и неговото въздействащо описание на донякъде подобна сцена; и също като него бях трогнат до сълзи.

Сутринта тръгнахме при светлината на звездите; имаше лека слана. Минахме през няколко български села, пръснати по тази плодородна страна с изобилие на овце, кози, говеда и биволи, но нито един кон. В десет часа пристигнахме в Haudhos⁴⁸ и се отправихме към пощенската станция, където щяхме да намерим отпочинали коне. Това е голям турски град в подножието на високия Балкан. Излегнат на една платформа пред пощата, чаках Мустафа, който беше изчезнал. Бях позаспал, когато един турчин ме разбуди с грубо блъскане. Склонен бях да се разсърдя на нецивилизоваността му, но видях, че ми е донесъл голям оловен тас с горещо мляко и комат топъл хляб с яйца, които държеше до устата ми, докато немного учтиво ме разтърсваше за рамото. Има една груба добронамереност в държанието на турчина, добра в основата си, но невинаги подходящо изразена; но „когато добрата воля води перото — казва сър Лушъс О'Тригър, — човек трябва да е животно, ако търси грешки в стила“, така че аз поблагодарих на човека, приех това, което ми предлагаше, и запитах за Мустафа. Той прекара пръст по брадата си, като ми даде да разбере, че е отишъл да се бръсне. Изпих набързо мля-

кото си и като взех грубо добронамерения си приятел за водач, тръгнах да разгледам мястото и да намеря своя татарин. Градът е прочут с топлите си бани и потвърждава един знаменит пасаж от Херодот. При минаването си през тази страна Дарий спрял при изворите на Teagus, поток, който, вливайки се в няколко други и по този начин преминавайки през голяма част от страната, най-накрая се влива в Хеброс. Тук той издигнал две *стѐлаи*, или стълбове, за да отбележи експедицията си, близо до горещите извори, от които реката води началото си; Херодот казва, че мястото се намира между Перинт или Хераклея на Пропонт, и Аполония⁴⁹ на Черно море. Д-р Кларк помислил, че е открил този поток край Бургас, където го наричали Deagaderi, изопачено според него от Peagus. При преминаването си през Бургас не видях и следа от него, но ми мина през ум, че горещите извори при Хайдос са по-сигурен белег. Колоните са разядени и имената са променени, но тази част на природата е останала постоянна и непроменена от времето на Дарий, също както и Скамандър от времето на Омир. От тази издигната област водят началото си много малки потоци — някои течащи направо към Черно море, а някои лъкатушат по-отдалечени и заобиколни в обратна посока и следват ръкавите на Марица. Нямах нито време, нито спокоен случай да се уверя, че съществуват някакви предания за издигнати каменни стълбове по тези места, но ми се струва, че са били тук.

Открих Мустафа, вече отдал полагаемото на свършенството на тези антични извори, и вече намиращ се в ръцете на бръснаря; и тук имах случая да забележа странната способност на турчина да се отличава от франка, дори и по най-незначителните си привички. Съседната на бръснарницата къща тъкмо се строеше и един човек правеше някакъв опис. Всеки един от хората, които виждах, работеше по точно обратен на нашия начин. Бръснарят движеше бръснача откъм себе си напред — нашият го издърпва към него; дърводелецът, обратно, дърпаше триона към себе си, понеже зъбците са наклонени към дръжката — нашият дърводелец го натиска напред, тъй като зъбците са наклонени към предния му край; зидарят седеше, докато полагаше камъните — нашите винаги стоят прави; писарят пишеше на подложената си ръка, и то от дясно на ляво — нашите винаги пишат на бюро или маса, от ляво на дясно; но най-нелепата разлика беше в начина на строене на къщата. Ние започваме с основите и свършваме с покрива; а тази къща представляваше една рамка от дърво, която турците започват от покрива, и горните стаи бяха завършени и населени, докато долу тя приличаше на нещо като фенер. Колкото и абсурдни да ви се струват тези неща, те са черти от турския характер и заедно с някои други особености му придават една удивителна чудатост. Сега вече има повече от четири столетия, откакто те са прекосили Хелеспонт и са се придвижили от Азия в Европа; през цялото това време те са били в постоянен

допир с европейските нрави и обичаи, като по някое време са достигнали дори до Виена, настанявайки се по този начин в самия център на християнството. Всички около тях са напредвали по различни начини по пътя на прогреса, а те са си стоели на едно място, отказали се да вървят напред; неподатливостта им на добри влияния е такава, че почти всички, които са се опитали да ги поведат напред, са ставали жертви на тяхното безразсъдство, или пък самите турци са загивали в съпротивата си; и с много малки изключения масата от тях днес представлява същата незначителна, неграмотна, неподдаваща се на въздействие, пълна с предразсъдъци упорита раса, такава, каквато е била, когато е напуснала планините на Азия. Те все още са толкова неразположени да се обединят с нас по какъвто и да било начин, че запазват подчертани различия както при най-значителните, така и в най-малките неща — не само в науката и литературата, но дори и в боравенето с триона или бръснача.

Пригответяхме се вече да тръгваме, когато за ужас на Мустафа в пощата се втурна друг татарин с депеша за новия паша на Силистра; предишният току-що бил провъзгласен за велик везир. Страхувайки се, че конете ни ще бъдат отнети за този куриер, ние поизбързахме със заминаването си и излязохме, без да ни задържат. Трябва обаче да се каже, че малко спечелихме от бързината си; конете ни се оказаха най-безползните кранти по целия път. Изкачихме първия хребет на високия Балкан и добихме добра представа за дъждовния му характер; вятърът промени посоката си на юг и над хълмовете надвиснаха тежки тъмни маси от мъгла.

След около час отново се спуснахме и се оказахме в друга плодородна и самотна долина, каквито изобилствуват навсякъде в гънките на тези планини. Беше десет или дванадесет мили дълга и три или четири широка, с лъкатушеща през средата ѝ река. Беше пълно със селца, добитък, ниви, лозя и овошки и всичко това беше във висша степен пасторално красиво. От дърветата не бе паднал нито един лист, житото никнеше над земята и пашата беше богата и тучна; но най-поразителното нещо бяха непристъпните планини, които изглеждаше, че обкръжават това място. Ако някога д-р Джонсън⁵⁰ е пътувал по тези земи, предполагам, че е описал своята долина *Rasselas* по действителния пейзаж на това място. Оглеждайки се наоколо, не можех да видя откъде сме влезли и как можем да излезем оттук. Ние обаче последвахме течението на реката, докато стигнахме перпендикулярната предна част на хребета от другата страна на долината. Тук, също като че ли някой бе казал „Сезам, отвори се!“, лицето на планината изглеждаше, че се отваря като разцепено на две в тясна бездна, в която влязохме заедно с реката.

Този пролом е може би един от най-великолепните и живописни в Европа и далеч превъзхожда *Trosachs of Lough Catherine* или който и да е друг, който съм виждал преди. Отвесните му

страни се издигат на необятна височина, покрити от основата до върха с дървета, и оставят тясна ивица синьо небе помежду си. От някое време следвахме леглото на реката, спускайки се все по-навътре в това дефиле; и аз си мислех, че ще я следваме по целия ѝ път в неясния сумрак и че ще трябва да се появим заедно с нея от другата страна на планините; след кратко време обаче я напуснахме и започнахме постепенно да се изкачваме, докато стигнахме върха на втория хребет. Тук открихме, че живописните маси от облаци са се слели в еднородна замъгленост, която ограничаваше видимостта ни на съвсем малко разстояние и изливаше потоци дъжд. Пътят сега бе станал неприветлив и опасен; на места толкова стръмен и хлъзгав, че конете не можеха да се държат на крака и непрекъснато падаха. Няколко пролома ние преминахме по клатушкащи се мостове от тънки дъски, прикрепени толкова хлабаво една към друга, че единият им край се повдигаше, когато някаква тежест притиснеше другия.

Така продължавахме, докато сенките на вечерта ни предупредиха да побързаме. Продължихме следователно надолу по една стръмнина с характерната за турците бързина на труден терен и тъкмо се бяхме втурнали по едно от онези крехки дървени мостчета, прехвърлено през дълбок пролом, когато то падна с трясък, и водачът и конят му, които бяха напред, изчезнаха. Водачът бе отхвърлен напред и притискайки се към счупените дъски, той се изкатери от другата страна, но конят му остана. Задните му крака се бяха залостили в скелето отдолу и той висеше там. Спешени, ние употребихме всичките си усилия да измъкнем коня от опасното му положение, но напразно. Не можехме да го помръднем, а всъщност не виждах и смисъл; клетото животно стенише така сърцераздирателно, че аз помислих, че са счупени краката му. Налице бе мрачна перспектива. Не можехме да продължим, а беше и твърде късно да мислим за връщане. Нямахме следователно никаква друга възможност, освен да прекараме нощта без подслон, изложени на потоците студен дъжд и суграшица, на върха на тези мрачни и пусти планини. Имахме намерение да застреляме коня както от хуманност, за да го избавим от мъките му, така и с цел да се премине по тялото му през пролома; точно тогава се появи еничаринът на Силистра, когато бяхме оставили в Хайдос заедно със своя водач. С това изпълнение ние направихме още един опит да отървем коня: спуснахме се в пролома и завързахме въжета за задните му крака, след това използвахме няколко от дъските на моста като лостове, с които да повдигнем тялото му, и най-накрая успяхме да го издърпаме горе и да го претърколим на другия край на пролома; там той се изправи на крака и за наша радост и изненада се оказа, че няма счупен крак. Оправихме моста, доколкото можахме, с остатъците от дъските; яздейки предпазливо, ние продължихме пътя си, оставяйки по принуда злополучния мост да бъде лобното място на следващите, които ще минат по този път. Ка-

заха ми, че ако конят бе убит, е трябвало да заплатя на султана последниците от прогнилия му мост. Сега ние се спускахме по един много стръмен наклон; татаринът беше точно зад мен, когато краката на коня му изневериха, той се прекатури надолу и конят, и ездачът му се претърколиха покрай мен чак до основата на хълма. Помислих си, че са мъртви; но за щастие почвата бемека и те нямаха много тежки наранявания. Вечерните сенки бяха станали по-плътни, когато стигнахме една долина, в пазвата на която е разположено романтичното селце Lopenitza⁵¹, където възнамерявахме да прекараме нощта.

Това село е в основата на високия Балкан и онези, които пристигат в него, могат да се поздравят за преминаването през планините. Ние имахме и друга причина да приветствуваме появата му; бяхме мокри, замръзнали, уморени и гладни, и никога не е имало по-добре дошло място за почивка. Яздейки, влязохме в един стопански двор, ограден със стена от плет. Тук вътре имаше няколко постройките, като една от тях беше малко по-настрана и изглеждаше странно подкупваща. Тя беше нова, свежа, чиста и неотдавна боядисана с някаква сива боя. Беше обаче вече претърпена с хора. В следващия момент всички се раздвижиха; подът беше пометен, дебелите килими постлани, силният огън лумтеше в камината и когато влязох през входа, си помислих, че нито в Англия, нито в Уелс съм виждал по-спретната, по-живописна и по-удобна къща. Свалих подгизналите си дрехи и като се изтегнах пред огъня, си казах, че никога не съм се чувствувал толкова приятно.

Докато седях така, видях да влизат няколко момичета в стаята. Водеше ги най-високото и най-хубавото, с бяла кърпичка въръка, останалите го следваха, и те започнаха танц, придружен от една много мелодична песен, в която гласовете на всички приятно се съчетаваха. Танцът се състоеше от едно движение, при което всяка една от тях се разминаваше с другата едновременно и с изящество; песента беше приветствен химн за чужденеца, възхваляващ хубостта и добрите му качества. Те бяха облечени в сини елечета и фусты, с дълги ризи, които се дилеха около рамотовете и ръцете им, косите им бяха сплетени и висяха със златни и сребърни монети; носеха дълги обици и на ръцете си имаха по една или две широки сребърни гривни; фустите им бяха прибрали с кожени колани, за да не пречат на движението на краката им. Когато танцът и песента свършиха, красавицата начело хвърли бялата си кърпичка в скута ми и всички се оттеглиха. Не разбирайки добре значението на това предизвикателство, аз се колебаех какво да сторя и тогава Мустафа ми каза, че това е по-искване за няколко пари. Аз незабавно ги поставих вътре и последвах танцьорките на чардака със звънтящата кърпичка. Там разпределих съдържанието ѝ между тях и те си отидоха благоприлично и добросърдечно.

Жената ни закла две кокошки; едната опече, а другата тя

вещо задуши, към това бяха прибавени кътми, вино и ракия и така получихме отлична вечеря. Един от жестовите на добросърдечие на тези добри хора бе стъкмяването на буен огън; те слагаха дълги трупове дърва, изправени в огнището, които за кратко време лумваха в шестфутов пламък: също както руснаците, те, изглежда, обичат буйната топлина, която се излъчваше, скоро обаче за мен тя стана непоносима и ги помолих да ги махнат, което те направиха с известна изненада. Намерението ни беше да тръгнем скоро след полунощ, но дъждът продължаваше яростно да се излива и тъй като пътят беше твърде скалист и несигурен, отложихме тръгването си, докато селото се надигне, което тук произведе толкова шум, колкото Doolath Hage, и ни извести началото на деня. Напуснахме любезните си домакини преди развиделяване, в една неприятна, мрачна, ръмяща утрин. Вървяхме със затруднения, през ниски скалисти хълмове, препъвайки се измежду проломите и очаквайки светлината на деня. Най-накрая се появи и тя, придружена от остър студен североизточен вятър: за кратко време той стана толкова пронизващ, че всички се почувствувахме изтощени и вкочанени. Това беше придружено от тъмно сухо небе, което изглежда, че предвещаваше сняг и беше образец на онези скитски или хиперборейски пристъпи, внезапни и силни, появяващи се по тези области. Пътят ни все още минаваше между последните хребети на Балкана, като от време на време се появяваха долини. В една от тях попаднахме отново на реката, с която започнахме изкачването на планините; тук тя се нарича Vuuyk Kametchi⁵², и тече успоредно на Балкана към Черно море. Бих искал да проследя този загадъчен поток по пътя му през тъмните, дълбоки и подземни недра, през които ми бяха казали, че минава. Човек може да си представи, че така, както тя тече на равнището на земята, от едната страна на планините, и появявайки се от другата им страна, промивайки основата и лъкатушейки по своя път през планинската верига, тя може да позволи построяването на път отдолу, като така би се избягнала необходимостта да се прекарва той по огромната височина на хребета; и без съмнение във всяка друга страна, освен в Турция, такъв път щеше да бъде направен. Възможно е обаче турците да не искат да премахват тази страхотна бариера, която природата е поставила между тях и северните им врагове, или да им предостави по-добри възможности за нападение, ако има прокаран път през нея. Като прекосихме реката, ние продължихме към Scimla, където пристигнахме след дълга и уморителна езда в три часа. Без да имам представа за последиците от студа, аз се опитах да слеза от коня, но бях толкова лишен от всякакви усещания, че паднах изнемощял на земята като чувал със зърно.

Спряхме при пощенската станция, като очаквахме коне, за да продължим незабавно, а междувременно аз се оглеждах за някакъв огън да се стопля. Пощенската станция тук е голямо учреждение; тя е големият комуникационен център за различните ча-

сти на Подунавие; и въпреки че броят на конете е много голям, пътниците често трябва да чакат с дни, преди да продължат. Затова тук има повече помещения, отколкото обикновено има в турска пощенска станция. Горе, след стълбите, се простираше дълъг коридор, от двете страни на който имаше няколко апартамента. Един от тях представляваше голяма стая с диван и възглавници около него. С обичайните неудобства на турска стая, на прозорците нямаше стъкла, така че аз бях прогонен навън от стаята поради студа. След това намерих друга мръсна стая с хартиени прозорци; но тук гореше огън, така че си придърпах куфара вместо седалка и седнах на него. Това беше обикновена стая, в която всички влизат, също както офиса за екипажи в английска поща.

Измежду другите, които бяха тук, имаше и един стар човек, съвсем леко облечен, с ленени долни гащи. Той седеше близо до огъня, въздишаше тежко и често повтаряше „Sakar Alla“. Докато той сменяше положението си, дочух дрънкане на желязо и като погледнах надолу, видях, че е окован. Скоро влезе грамаден, със страховит изглед турчин и като захвърли шубата си в предната част на стаята, седна с началнически вид и започна да пуши. След това научих, че старият човек е затворник, а страшният турчин — чауш на Портата и негов пазач. Той беше от *Voli*⁵³, в Мала Азия. Агата на това място въвел незаконно някои данъци и той бил един от шестимата, които участвували в оплакване срещу него, в петиция до султана. Някакъв чиновник бил изпратен да провери верността на твърдението, но след като получил петстотин пиастъра от агата, докладвал, че петицията е невярна. От шестимата, участвували в петицията, трима избягали, а другите трима — хванати, един от които бе този нещастен стар човек. Не се знаеше какво е станало с другите двама; а този клет човек се изпращаше на заточение в Разград под опеката на чауша и беше дошъл с тънките си ленени дрехи от топъл климат в тези студени области, където дори аз, с всичките си навлечени дрехи, бях почти примрял от студ. Никой не можеше да каже какво ще стане с бедния човек после; най-вероятно беше никой повече да не чуе нищо за него.

Ние бяхме много нетърпеливи да тръгнем и чаушът и Мустафа отидоха до началника на пощата, за да искат отново коне. Той беше сприхав старик, който седеше в един кабинет в коридора и веднага започна да кашля и да хока с креслив глас. После те отидоха при агата да се оплачат от закъснението и агата издаде нареждане да вземат каквито коне видят в конюшната. Отидохме там, където намерихме само два, като извратеният турчин бе измислил да махне всички останали. Нощта идваше и ние нямахме друга възможност, освен да останем тук до сутринта. За да компенсира обаче закъснението, началникът на пощата ни беше поръчал вечеря за своя сметка и аз излязох да разгледам града, докато тя се приготвяше. След завръщането си заварих

преобърнат стол, сложен в средата на стаята, върху който беше поставен голям метален поднос и дървени лъжици, редуващи се с филии кафяв хляб, наредени по ръба на подноса като лъчи от център. Наклякахме на пода около стола — чаушът, Мустафа, затворникът и няколко нечистоплътни местни жители. Най-напред пред нас поставиха метална паница със супа, с която скоро се справихме с помощта на дървените лъжици; отнесоха паницата и сервираха голямо блюдо от пикантно месо и кашав сос. Всеки топеше в чинията със залък хляб, който държеше между палеца и показалеца си, като опъваше палеца си така, че част от съдържането на блюдото попадеше между него и хляба и биваше отнесено до устата. Този начин на хранене е още едно доказателство за неизменността на ориенталските обичаи: именно по този начин са вечеряли апостолите, когато Юда бил посочен поради обстоятелството, че е „топил“ от чинията със спасителя. Така се справихме и с третата голяма чиния с колокитиас, или варени кратуни, както и с четвъртата — с лахани, или варено зеле; след шест минути угощението приключи. Не пихме нищо, дори вода. Колкото и древна да е практиката да се топи от обща чиния, за европейците тя е непоносимо обидна и противна, особено когато попаднат в компанията на случайни, нечистоплътни хора, с които понякога са длъжни да се хранят.

Както вечеряхме, така и спяхме — всички заедно на един и същ под; и тъй като бях много изморен, скоро заспах. В съня си обаче виждах „окови и вериги“ и изведнъж се събудих от силното им дрънчене до ухото ми: краката на нещастния затворник бяха близо до главата ми и когато се обръщаше (а той прекаратвърде неспокойна нощ, като въздишаше често), дрънченето на веригите му трещеше в ушите ми. Твърде много е казано за невъзмутимата твърдост, с която турците понасят неизбежните си нещастия, но очевидно този човек беше изключение.

На заранта конюшната бе пълна с коне, които бяха пристигнали през нощта, така че призори се отправихме на път. Пътят ни минаваше през хълм, от който се виждаше цялата местност, и на изгрев слънце се спрях на върха, за да се полюбувам на гледката.

Зад нас се простираше внушителната верига на Балкана, която бяхме прехвърлили и която от тази страна изглеждаше по-стръмен и недостъпен, отколкото от другата; той се извисяваше по протежение на хоризонта като огромна стена, достигаща облаците. Представата на древните хора за височината на тази верига била такава, че както твърди Помпоний Мела⁵⁴, от нея можели да се видят едновременно Черно море и Адриатика; докато Плиний⁵⁵ твърди, че височината ѝ била 6 мили, *Naemi excelsitas VI millibus passum*, по-висока от веригите на Андите и Хималаите. Поради това изглежда твърде странно, че Херодот не я е забелязал, въпреки че тя навярно е представлявала огромно препятствие за армията на Дарий. Планината била наречена Хемус.

от *αιαα*, кръвта на Typhon⁵⁶, тъй като той се изкачил по нея като по най-пряк път до небето, а там Юпитер го поразил. Дължината на веригата е не по-малко забележителна от нейната височина — тя се простира на 500 мили, като единият ѝ край достига Венецианския залив, а другият — Черно море. Сега веригата се нарича Балкан, което означава трудно дефиле, като отчетливо се дели на висока и ниска част; последната е изнесена напред от двете страни на високата част като външно укрепление към големия естествен бастион. Град Шумла е разположен между две от тези ниски възвишения, склучващи ъгъл помежду си. Това е последното разклонение на планината от тази страна, нейният най-отдалечен край: следователно, ако се вземе предвид цялата ширина на тази огромна верига, може да се каже, че тя се простира от Факня до Шумла, намиращи се на 32 часа път, или на 96 мили един от друг, като местностите отвъд тези селища са изцяло равнинни, а помежду им — изцяло планински; високите хребети обаче се простират само от Хайдос до Лопенитца, на 9 часа, или 27 мили един от друг.

Планинските възвишения около Шумла образуват полукръг с амфитеатрална форма, като склоновете им са заети от градини и плантации, простиращи се до върха на възвишението, надвиснало над града и откриващо много богата и красива гледка; долу, от края на възвишенията, започва обширна равнина, която се простира на север до Дунава, а на изток — до Черно море. Тук се вижда пристанищният град Варна, разположен между два носа, отдалечени на 18 часа път, или на 54 мили един от друг. Всички, които желаят да избягнат трудностите на Балкана, наемат плавателен съд от Константинопол до това пристанище и оттам пристигат в Шумла. Всъщност изглеждаше, че местността от Дунава до Пропонтида първоначално е била мъртва равнина; по-късно, по време на някои вулканични изригвания, се издигнала тази планинска верига, която разделила местността като огромна стена, простираща се от Черно море до Адриатика. Оная част от равнината, която е разположена на юг от планинската верига, в миналото се е наричала Тракия, а сега е Ромелия; частта, разположена на север, е бившата Мизия, сега България.

Шумла е много голям и гъсто населен град с около 60 000 жители. Разделен е на две части — турска и християнска. Горната част е турска. Тя е изпълнена с джамии, чинто кубета и минарета са покрити с лъскави тенекиени плочки, които блестят ослепително на слънцето; така че когато слънцето светеше ярко, не можех да гледам към града. Освен това в турския град има една необикновена новост — голям градски часовник; той отбелязва часовете с камбанен звън, който се чува из целия град, по него жителите сверяват времето, а не по виковете на мюезините от минаретата. Това необикновено нововъведение, така близко до европейския стил, било направено преди няколко години от един паша, който бил затворник в Руеия; там той се пристрастил към

камбаните, а когато се завърнал, донесъл със себе си биещ часовник, който поставил в Шумла. Промяната обаче все още не е преминала отвъд тази северна граница. Не съм виждал, нито съм чувал за друг градски часовник в турските владения, освен този в Атина, подарък от лорд Елгин като компенсация за разграбването на Партеона. На известно разстояние от горния град е разположено по-малко селище, наречено Warish⁵⁷, което се простира навътре в равнината. В неговите очертания живее раята, т. е. еврейското и християнското население, отделена от останалите жители подобно на областите в Ирландия, наречени ирландски градове — една и съща забрана е наложена на жителите от двата вида селища от техните завоеватели. В тази част от града има около 300 къщи, населени с евреи, арменци и гърци, като всички имат свои култови сгради. Именно тук живеят най-прославените тенекеджии и казанджии в Турската империя, които изпращат своите стоки в Константинопол и покриват собствените си джамии с тенеке и мед, за да блестят. В Шумла съществуват някои необикновени укрепления. На влизане в града прекосихме дълбок ров, както и укрепления от глина, от които били отблъснати руснаците по време на последното им нашествие в Турция: основната част от тяхната армия се придвижила от Разград дотук, а техните казаци предприели настъпление през планината и стигнали до Бургас. Наложило се обаче да отстъпят, без да завземат града. Изглежда, Шумла е бил от голямо значение за Турската империя като военна база. В него се събират всички пътища от крепостите на Дунава. Неговите укрепления биха били слаби и достойни за презрение в ръцете на европейски войски, но когато са в ръцете на турци, те представляват много ефикасна защита. Състоят се от земни насипи и тухлени стени, които на някои места завършват със здрави наблюдателни кули, във всяка от които могат да се поберат 8—10 топчии или мускетари. Дължината им е три мили, а ширината — една, изградени са в местност, пресечена от долини; обширната и неравна повърхнина изключва възможността те да бъдат изцяло обградени. Именно тук турците окопават лагерите си по време на военните действия с Русия и тези лагери винаги са били непревземаеми за руснаците. Два пъти последните са стигали чак до Шумла и са били отблъснати, без да могат да продължат по-нататък. Ромонзов⁵⁸ е бил принуден да се оттегли, без да превземе града през 1774 г., а Камински⁵⁹ — през 1810 г. след кървав сблъсък. Към нас се присъединиха чаушът и неговият затворник, които също като нас тръгнаха за Разград. Или нещастният човек бе твърде беден, или чаушът, който изглеждаше по-добър турчин, бе твърде човечен, за да се отнася с него така, както се отнасят със затворниците в такива случаи. Това е един от начините за извличане на пари, от които тези хора никога не пропускат да се възползват, а транспортирането на заточеници е навярно един от най-деспотичните актове на правителството. Ако заточеникът е богат и

особено ако е от раята, еничаринът или чаушът, комуто е поверен, избира кон, който стъпва тежко, и поставя върху него дървено седло от тези, които се използват за пренасяне на товари; върху него се качва нещастният изгнаник и неговият водач, преструвайки се, че действа по заповед и трябва да бърза, поема с бърза стъпка. За кратко време движението става непоносимо за охлузения и изранен затворник и той се съгласява на всички наложени му условия, което слага край на мъките му. По този начин се изтръгват три до четири хиляди пиастъра за привилегията да се използва просто седло! Схващането за този гнет като за допълнителна печалба и въпрос на право е толкова разпространено, че и най-хуманните от тези татари го практикуват без угризения. Мустафа ми призна, че неотдавна е получил 500 пиастъра от един еврейин от Алеppo за подобно снизхождение.

След четири часа стигнахме в едно турско село, където наскоро бе построена колиба за подслоняване на пътници. Това е рядък и почти изолиран пример за такова нещо в турско село, а и ползата от него изглеждаше твърде малка. Човекът от фермата не си беше въщи и ние не можахме да влезем вътре. Трябваше ни мляко или каквото и да било друго за закуска — не можахме да получим нищо; всички се страхувахме дори да помолим за нещо от портата на фермата, да не би да ни отвърнат с пистолет или тюфек. Това брутално негостоприемство на турските селяни е толкова известно, че никой не се опитва да приближи техните домове, освен ако някаква належаща нужда не го принуди да стори това. Понякога се случва татари и куриери да се изгубят в снежните преспи, които зиме често затрупват пътищата. Когато в такива случаи те потърсят помощ в някоя турска къща, биват прогонени оттам със заплахи и често разкъсвани от кучета или ранявани с огнестрелно оръжие отвътре; така понякога пътници биват намирани безжизнени близо до вратата, замръзнали или станали жертва на тяхната свирепа и необузdana ревност. Отърсихме праха от краката си в знак на протест против тях и продължихме по-нататък, като търсехме нещо да се подкрепим.

След още четири часа пристигнахме в село Arnaut Koi⁶⁰, или град на арнаутите, наречен така по същата причина, както и този на Босфора — тъй като първоначално в него са се заселили арнаутски гърци. Тук спряхме. Седнах пред дюкяна на един търговец, откъдето ми донесоха малко хляб, печени наденици и горещо мляко. Разглеждайки съдържанието на дюкяна по-късно, видях няколко книжки — за пръв път, откак бях напуснал Константинопол. Те бяха „Псалмите на Давид“ на съвременен гръцки език, отпечатани във Виена; а след като попитах, научих, че в селото имали училище, църква и свещеник. Преди няколко години Арнаут Кьой е бил голям град, състоящ се от хиляда и петстотин къщи; но когато руснаците стигнали до Шумла, за нещастие на града три от битките се водили в непосредствена близост до него; градът бил изцяло разрушен от руснаците и все

още си остава в руини, чиито размери свидетелствуват за пре-дишната му големина. Сега броят на заселените къщи възлиза едва на сто и петдесет.

След още един час пристигнахме в Разград, където е бил разположен руският щаб — очаквах да видя и него разрушен; но руснаците оставили града на турците невредим, като разрушили само този на гърците⁶¹. В него има около три хиляди къщи в добро състояние, две хиляди от които са турски. Влязохме в града точно когато градският часовник биеше и научихме, че пашата патриот подарил часовник и на Разград, както на Шум-ла. Тук чаушът остави своя затворник и никой не можеше да каже каква ще бъде по-нататъшната му съдба. Той беше предаден на Mutzelim⁶², или губернатора на града, който щеше да го използва, както пожелае. Тук се намираше пощенската станция, където сменихме конете.

Напуснахме Разград в два часа и се отправихме на седем-часов път към българското село Byzants⁶³, където пристигнахме едва в девет часа вечерта и всички хора си бяха легнали. Вода-чът на групата мина напред и извика своето „Ки-а-ее-а“ някол-ко пъти, но отговор от каята не последва. Това продължи доста дълго и ние вече мислехме, че ще сме принудени да се подслоним при цигани, които се бяха настанили в една пещера под селото и чи-то малки шатри и ярки огньове изглеждаха много весели и при-ятни. Най-после обаче каята се появи и ни заведе в една къща; влязохме в уютна обзаведена стая, която добрите хора бяха под-редили за непознати и която в останалото време използваха сами. Намерихме същата свежа, чиста стая, буен огън и сърде-чен прием, както и преди. Цялото семейство беше раздигнато, като всички станаха от постелята, без да се сърдят. Нямаше хляб, но добрата жена се разшета, въпреки че имаше болно дете, кое-то не се отделяше от нея. Тя бързо направи пита и като замече част от огъня, я сложи в огнището с дървена лопата покри я с жар и съвсем скоро питата беше изпечена. Тя направи палачиш-ки, опече няколко парчета овнешко месо на дървен шиш и сготви царевична каша с желание и умение, които доставиха голямо удоволствие; след това всички легнахме в постелите си с крака към огъня и спяхме, докато на сутринта ни събуди обичайният концерт на селските петли.

Бизантс беше последното българско село по пътя ни и аз напуснах с неохота домовете на тези добри хора. Българите, дали на страната сегашното ѝ име, били едно от онези северни пле-мена, които напуснали отегчителните си равнини и суров климат и се отправили на юг, търсейки по-добро място за живеене. Те тръгнали от бреговете на Волга през седми век, прекосили Ду-нава недалеч от устието му и се установили в гостоприемната област, разположена между тази река и планините, простиращи се на запад от крайбрежието на Черно море. Тук те устояли на всички слаби опити на гърците от долната империя да ги прого-

ният, като различните им спорове съставляват значителна част от историята през този период. Както Константин III, така и Юстиниан II били победени от тях; докато накрая, след петвековна борба, страната била превърната в провинция от Basilius, а след упадъка на гръцката империя в крайна сметка попаднала под турско робство по времето на Баязид, когато турците се установили в Ромелия, съседната провинция. По онова време нейна столица била София, изградена от Юстиниан върху руините на древната Сердика и наречена от него София, на името на една великолепа църква, издигната там по образец на тази в Константинопол; след турското нашествие обаче тази църква, както и нейният прототип, била превърната в джамия. В града се заселил турският бейлербей, или губернатор на провинцията, така че той се считал за столица; сега обаче той отстъпва това название на Шумла, който е много по-голям и значим. Днешната област България се простира от устието на Дунава, по протежението на тази река до река Тимок над Видин, като за северна граница ѝ служи изцяло реката, а за южна — успоредната верига на Балкана; така тя обхваща добре определено пространство с дължина триста и петдесет мили и ширина — четиридесет-петдесет мили. Населението обаче е преминало далеч отвъд тези изкуствени граници. Постепенно то се е разселило отвъд планинската верига и там заема почти изцяло значителна част от Ромелия; по този начин се е уредил излишъкът от това население. Докато огненният и буен темперамент на турци и гърци взаимно ги изтощава, тези тихи и работливи селяни се промъкват сред тях и ако не бъдат спрени, с течение на времето ще изпълнят цялата тази почти необработвана и обезлюдена земя, разположена на юг от Балкана, между морето и планината, чрез един процес много пожелателен от нашествие или завладяване.

Сега хората изцяло са изоставили войнствения характер, с който някога се отличавали техните предци. Повечето от тях живеят съвсем пасторално в малки махали, образуващи групи от къщи, които нито са подредени като градове, нито заслужават това название. Те имат обаче няколко града, чийто поминък е търговията и манифактурното производство. Град Selymnia⁶⁴, на южния склон на Балкана, има почти двадесет хиляди жители, преобладаващата част от които са българи. До голяма степен именно тук те произвеждат няколко манифактурни изделия, популярни из цяла Турция — едно от тях е вид груб вълнен плат, а другото производство са цевите за пушки и телата за топове, които много се ценят.

Но това, което е най-типично за селскостопанската им дейност, е производството на благовонно масло, наречено „отто“, или „аттар“, от рози. Голям район в областта на Селимния е изцяло засадена с градини за тази цел, като изобилието на розови насаждения допринася към красотата на областта. Голяма част от производството стига до Англия и ние сме задължени на

тези простички селяни за най-нежния и елегантен парфюм, съществуващ в природата.

От всички селски народи, с които съм се срещал, българите изглеждат най-простосърдечни, приятни и приятелски настроени, представлявайки очебиен контраст с грубите и брутални турци, които са смесени с тях, но се отличават с отвратителните черти на характера си. По пътя често срещаме групи и от българи, и от турци, винаги поотделно движещи се, но заети с едно и също: турците ги отличавахме по чалмите, поясите, пищовите и ятаганите, а по-често по яростния им външен вид, грубо предизвикателно държане и безгрижно неуважение, които едновременно ни отвращаваха и отблъскваха. Те никога не отдръпваха биволиците или каруците си, за да ни сторят път, никога не проявяваха и най-малкото желание да се изявят като учтиви или услужливи, а точно обратното — доставяше им удоволствие, ако успяваха да ни изкарат от пътя или да ни накарат да се заплетем в дърветата и храсталаците. За влизане в къщите им изобщо и дума не можеше да става, ако се приближехме до тяхна къща да поискаме да пийнем вода или мляко, рискувахме да бъдем застреляни или наръгани. Българите се отличаваха по шапките си от кафява овча кожа, горни дрехи от плат, изтъкан от небоядисана вълна от тъмнокафяви овци, която е предена и тъкана от жените им, бели платнени панталони и сандали от сурова кожа, поставени под ходилото и вързани за глезена с върви. Те не носеха нито пищови, нито ятагани, нито каквото и да било друго нападателно оръжие, но се отличаваха най-вече по изражението и поведението си. Първото е открито, безхитростно и доброжелателно, а второто толкова учтиво и сърдечно, че всеки, който ни срещнеше, изглеждаше готов да ни приеме като приятели. Винаги когато техните биволи или каруци ни препречваха пътя, те бързаха да ги отдръпнат и винаги когато се налагаше ние да се отдръпнем, те показваха, че не правят това нарочно. Къщите им бяха винаги отворени за нас, като нашето присъствие изглеждаше като празник за семейството им. Компенсацията за гостоприемството им, която заплащахме, не заслужава дори да бъде наричана така и имам чувството, че ако не предлагаме да платим, никой нямаше да направи въпрос. Никога не видяхме жени туркини, докато българките свободно се движеха между нас, вършейки домакинската си работа, и се държаха с нас с такава доверчива доброжелателност, каквато биха проявявали към братята си. Дрехите им са спретнати, чисти и удобни. Обикновено се състоят от тъмносини платнени жакет и фустан, с ярка ивица по ръбовете и шевовете, сукман от коноп и памук, много широк, стигащ много под фустана, и набран около врата и ръкавите, избродиран по краищата. Омъжените жени носят кърпи на главите си с дълъг свободен край, висящ отзад. Момичетата ходят с открити глави, със сплетена на плитки коса, украсена с различни монети. Всички носят обеци, гривни и пръстени на ръцете.

си, дори три-четиригодишни момиченца, и ходят боси. Те са изключително работливи и нито за секунда не остават без вретеното и хурката си в ръце. Често ме питаха за игли и съжалявах, че не съм взел няколко ножици или други женски принадлежности, от които биха останали много доволни. Селата на българите обикновено се състоят от четиридесет или петдесет къщи, разпръснати без никакъв ред. Къщите им са изградени от плет, измазани и са чисти и удобни отвътре, където никога не бяхме обезпокоени от дим, бълхи, въшки, лоши миризми или други подобни неприятни неща, които обикновено безпокоят богатите в къщите на бедните. Единият край на къщата обикновено е изпълнен с торби вълна или с бали плат и килими. Изглежда, че притежават в изобилие всички необходими неща в живота — мек климат, плодородна почва, красива страна, добитък, царица, вино, дърва и вода в изобилие.

Българите говорят на език, който няма нищо общо нито с турския, нито с гръцкия, нито с еврейския, нито с арменския, въпреки че в живота българите са смесени с всички от гореизброените националности. Това е език, който те са донесли със себе си от Сарматия, представляващ диалект на славянския, който е най-близък може би до руския. След като се установили в тази област, те възприели християнството и оттогава са членове на гръцката църква, подчинена на гръцкия патриарх от Константинопол, който назначава епископите им. Епископите са винаги гърци и по естествени предпочитания поддържат собствения си език като език на богослужението на Балканите, изцяло в южната им част и в по-голямата част на северната им територия. Там, където не се ползува гръцки, богослуженията се провеждат на древния писмен език и тъй като българите не разбират нито единия, нито другия, на практика богослуженията им се провеждат на непознат за тях език. Дори в малкото съществуващи в градовете училища учебниците са изключително на гръцки, въпреки че този език изобщо не се е разпространил сред народа. В резултат на всичко това те са практически изцяло неграмотни. Езикът, който използват, е само устен, който никога не е бил граматизиран. Няколко елементарни книжки бяха отпечатани наскоро на този език, но не можах да видя нито една от тях. Тези, с които успях да се запозная, бяха на гръцки за училищата и на славянски за църквите. Обикновено има един поп, прикрепен към три или четири села, който има грижата за религиозните дела на населението им, но с изключение на много малко места те нямат нито църкви, нито училища, нито книги и с изключение на собственика на местния магазин, който обикновено е грък, вероятно нямаше нито един човек в нито едно от селата, през които преминах, който да може да чете или пише. Въпреки това по подобие на хората от Златната ера „Sponte sua, sine lege, fidentumque colebant“⁶⁵.

Престъпността е непозната сред тях и преминаващият през

страната им пътник не само че не се чувства застрашен от такива преживелици, а изпитва едно от най-гостоприемните посрещания.

Сутринта тръгнахме на лунна светлина и пристигнахме в надвесените над Дунава земи около десет часа. Под нас бе градът Rutschuk⁶⁶, разлят на значителна територия по низините на брега на реката. Пред него се бе разляла голямата река Ister⁶⁷, широка около две мили, която преминава през безлюдна равнинна местност, докдето стига погледът, и тече по посока на морето, което е на разстояние три дни път по вода, следвайки извивките на реката, но на не повече от деветдесет мили по права линия. На отсрещния бряг е градът Giurdzio⁶⁸, разположен в мрачните блата на Влахия. Спуснахме се по стръмния бряг и влязохме в града Русчук през красива порта, украсена с гербове и боядисани камъни. От двете страни на портата преминаваше стената, стигаща до реката, с ров пред нея. Тя изглеждаше, че не може да осигури никаква защита, въпреки че се оказва бариера за руснаците, която те преодоляха с големи трудности. След като преминахме през пазар, пълен с добитък и индийска царица, стигнахме до друга порта и стена от колове, която оформя втората защитна линия на града и изглежда толкова безполезна, колкото и първата. Спуснахме се по много безредни и безлюдни улици до кея, или по-скоро до откритото място за дебаркиране на брега на реката. Продължихме по него в пълен галоп, както подобава на куриери, с всички кучета на околността, около стотина на брой, с бесен лай тичащи след нас, и спряхме пред пощенската сграда на пресичането на реката. Тук свършва турската пощенска служба и тук освободихме последните си коне и последния ни водач. Той бе един несретник, току-що съвзел се от боледуване, който бе толкова пристрастен към виното, че не купуваше нищо друго и ходеше почти гол. Когато за първи път го видях да се качва на коня си, помислих, че никога не ще може да завърши пътуването, но веднъж седнал в седлото, сякаш силите на коня се вливаха в него и те се сливаха в едно като кентавър. Той пееше, смееше се и ни водеше с такава скорост, че не можех да го удържам, и ни докара до последната пощенска станция с издигаща се от конете пара, нещо, което мечтае да постигне всеки водач.

Мустафа трябваше да покаже моите ферман и тескере на пашата и аз предложих да го придружа, за да видя и града, и пашата, но не успях да го убедя. Мисълта, че ще се яви пред турчин като драгоман на франк, не му даваше покой. На портата на двореца на пашата, който представляваше занемарено оградено място, приличащо на мръсен двор на ферма, срещнах човек с бяла сламена шапка, сиво палто, копринени чорапи и модерни обувки. Да срещнеш официално облечен франк на такова място бе много неочаквано и двамата се изгледахме с взаимно учудване. Каза ми на италиански, че е от Смирна и е дошъл от

Салоники на път за Букурещ, но бил спрян от чумата, която избухнала там внезапно. С голяма словоохотливост започна да ме разпитва кой съм, откъде идвам и закъде пътувам, тъй като, както ми каза, се считал за единствения франк в това отдалечено място. След като му казах, че незабавно продължавам за Букурещ, той изрази голямо учудване и безпокойство, като ме предупреди за голямата опасност, на която ще бъда изложен от чумата, от която хората се разбягваха на всички посоки. Не можех да се съглася с тревогите му и тъй като Мустафа се върна с фермана и тескерето, проверени и подписани, напуснахме нашия ужасен франк и тръгнахме към ферибота.

Град Русчук е значителен, съдържаш, както казват, между осемнадесет и двадесет хиляди къщи, които се виждат отдалече поради белите си високи комини. Разположен е на стръмния бряг на Дунава, като улиците обикновено изведнъж се спускат към реката. Обграден е от три страни със стени по маниера на турските укрепления, но е частично открит откъм реката. Около седем хиляди от къщите са населени с гърци, евреи и арменци, които активно търгуват с Влахия.

Тъй като се намирах в центъра на сцената на разигралата се последна кървава среща между турци и руснаци, може би ще сметете за уместно да опиша малко от обстановката. През 1805 г. Турция била много западнала под властта на добродушния, но слаб монарх Селим⁶⁹, като провинциите ѝ постоянно се бунтували, народът ѝ обезпокоен и недоволен, а самата Турция — подложена на нескончаеми противоречиви искания на европейските велики сили. Турция бе отстъпила на Русия с договора от Яш⁷⁰ от 1792 г. изключителни права за намеса в провинциите Влахия и Молдавия, с права техните господари да останат на власт седем години и да не бъдат сваляни без съгласието на Русия. Турция обаче не спази това съглашение. Властующите по него време господари били свалени, преди да им изтече мандатът, и когато руснаците протестирали, Турция затворила Босфора за руски кораби. В отговор на това генерал Микелсон бил изпратен начело на шестдесетхилядна армия, която преминала през Niester⁷¹, превзела Бендер и Хотин без почти никаква съпротива и навлязла в Яш, столицата на Молдавия. Оттам армията продължила към Букурещ, столицата на Влахия, където се срещнала с турските сили, изпратени срещу нея от Мустафа Байрактар⁷², енергичния аянин на Русчук. Турските сили обаче скоро били разбити. След като чули за приближаването на руската армия, жителите се вдигнали срещу турците, като внезапно ги нападнали с всевъзможни оръжия и с помощта на малък авангард на руснаците ги изгонили от града, като хиляда и петстотин от турците били избити по улиците на града. Генерал Микелсон влязъл в Букурещ, като по този начин превзел изцяло трите провинции Бесарабия, Молдавия и Влахия, като не оставил никакви турски сили на северния бряг на Дунав, с изклю-

чение на тези в Гюргево, и веднага се подготвил да премине на южната страна на Дунав.

Недисциплинирана армия била тогава събрана в Адрианопол от войските на азиатските провинции, която тръгнала с еничарските войски към Дунав. По време на марша обаче войските се разбунтували, избили част от офицерите си, които се опитвали да въведат европейски ред и дисциплина в армията, и когато най-после стигнали до сцената на действието, били толкова дезорганизирани, че не постигнали нищо срещу руснаците, които останали необезпокоявани на власт в провинцията до 1810 г. Когато войските и на двете страни достигнали по над двеста хиляди души, последвала яростна кръвава битка, по-тежка от която надали е имало някога.

Руснаците преминали през Дунава на три места. Най-прякото им минаване могло да бъде от Гюргево за Русчук, но на това място преминаването не било удобно нито през града, нито в околностите му, тъй като бреговете са стръмни и били защитени от турски батареи. По тези причини те преминали през Дунав при острова, близо до Видин, и по-надолу по течението при Hirsova⁷³ и Toutourkay⁷⁴, като обсадили Русчук. Градът бил енергично защитаван от турците и атаката на руснаците била отблъсната, като изгубили шест хиляди души в нея. Камински извършил подобно нападение на укрепения лагер при Шумла, но и той бил отблъснат с голямо кръвопролитие. Турците, въпреки че не били запознати с дисциплинирани действия в полето, оказали силна и кръвопролитна съпротива, когато били нападнати в укрепленията си. При този случай те издали знаменития си бюлетин, че „взели такъв голям брой глави на неверници, че от тях могло да се направи мост, по който правоверните да преминат в другия свят“. На енергичната защита на тези две места, както и на големите загуби, претърпени от руснаците при тях, обикновено се казва, че се дължи объркването на плановете на руснаците и неуспехът на кампанията им.

През септември Камински оставил Лангерон пред Русчук и с останалите си войски внезапно нападнал турците при Ваупе. Турците се отбранявали с отчаяна смелост, но накрая били разбити, като изгубили дванадесет хиляди души мъртви и ранени, а Русчук бил принуден да се предаде с цялата турска флота, плуваща във водите пред града, както и Гюргево на другия бряг. За да отклонят вниманието на руснаците, турците изпратили флота в Черно море, заплашваща да нападне Крим, но независимо от това руснаците концентрирали силите си в България, като накарали великия везир да отстъпи пред тях, да пресече Балканите и да заеме позиции при Адрианопол, оставяйки обаче силната и непревземаема крепост Варна на морското крайбрежие и Шумла на подстъпите на планините добре защитени от другата страна на Балканите.

Слабият Селим, както и наследникът му Мустафа⁷⁵ били уду-

шени, а Махомед⁷⁶ бил повикан на трона, като още оттогава проявил енергичността, с която се прочул по-късно. Той издигнал знамето на Пророка при Дауд паша, голяма равнина на около две мили от Константинопол, и издал Хатишерифа, че всички мюсюлмани трябва да се обединят около него. По този начин събрал за кратко време голяма армия, назначил нов велик везир, когото изпратил с армията, и се върнал в града. Новият везир Ахмед Ага бил също толкова енергичен, колкото и султанът, и се отличил със защитата на Ibraila⁷⁷. Той веднага се спуснал от планините, накарал разпръснатите в България руски войски да се върнат обратно през Дунава, отправил яростна атака срещу Русчук, защитаван от руския генерал Кутузов. Силно притиснатите руснаци превозили населението на града на другата страна на реката, подпалили града от четирите му страни и отстъпили. Турците нахлули в горящия град, изгасили пожарищата и заели позиция в града. След като по този начин изгонил руснаците на отсрещния бряг, великият везир решил да ги последва и направил опит за това на три места — при Видин, Русчук и Силистра. При Видин постигнал успех и установил тридесет хиляди души във Влахия. Успял също така и при Русчук, като завзел големия остров на реката, наречен Slobodze, и в пълно спокойствие препратил по-голямата част от армията си на другата страна на реката, разполагайки я в укрепен лагер. Кутузов не бездействувал през това време. Веднага след като научил за прекосяването на реката от страна на везира, той изпратил осем хиляди души под командуването на генерал Марков да нападнат изоставения от везира лагер.

Турските войски се настанили в лагерите си без никакъв ред. Палатката на великия везир е винаги на видно място по средата на лагера, като служи за център, около който се издигат всички други палатки така, както намери за добре всеки един от войниците. Лагерът на турците обаче е изходната им позиция, в която те се връщат, както дивите животни се връщат в бърлогата си, и го защитават със същата ярост и упорство. В този случай те били напълно изненадани, когато целият лагер, включително и палатката на генерала попаднали в ръцете на руснаците, а избягалите турци се струпали в Русчук. Тук те били обстреляни от собствената им артилерия, изоставена от тях в лагера, а и от другата страна на реката генерал Лангерон отправил сто гюлета по тях. Като чул за това нещастие, везирът се хвърлил в малка лодка и използвайки разразилата се буря, преминал реката безопасно, но тогава руснаците довели флотата си и прекъснали всякаква връзка между разделените части на турската армия. Руснаците атакували и превзели острова и обърнали оръдията си срещу укрепилите се турци, отрязани от всякакви връзки и снабдяване. В това положение те търпели ужасни лишения и след като се хранили с месото на конете си и ги напуснала всякаква надежда за помощ, и загубили 10 000 души при

отблъскването на руските атаки, те се принудили да се предадат. Това били последните бойни действия на двете страни. Турците, които били навлезли във Влахия при Видин, се върнали отново на южния бряг, а везирът, който междувременно получил големи подкрепления, ги концентрирал край Русчук. Но докато двете страни се готвели за нови кръвопролитни действия, изтощеното състояние на едната, както и критическото състояние на другата, нападната междувременно от французите, ги принудили да постигнат съглашение, като подписаният през 1812 г. в Букурещ мирен договор осигурил нови територии за руснаците, разширявайки границите им от Niester до Прут и предавайки им цялата територия между двете реки, т. е. Бесарабия и значителна част от Молдавия.

Руснаците се изтеглили от провинциите Влахия и Молдавия, които били окупирали в продължение на седем години, като оттогава не са нахлували в тях, но сега изглежда, че ще подновят отново отчаяните си конфликти и ще обагрят с кръв водите на Дунав. Разпространеното мнение е, че те няма да срещнат ефективна съпротива на напредването си, въпреки че историята на предишния конфликт би трябвало да ни кара да очакваме друго. Те използваха подходящ момент на слабост на противника си и напреднаха без почти никаква съпротива до бреговете на реката, но спряха дотук. Сега, след продължителен кръвопролитен конфликт, продължил шест години, в края на този период отново ги намираме на бреговете на реката. При всичките им опити да продължат от другата страна на реката те са отблъсквани с големи кръвопролития и един-единствен град, едва-едва укрепен, който би изглеждал толкова слаб в очите, колкото и лесен за превземане в ръцете на европейски войски, съумя съвсем успешно да спре кампанията им.

Ако решат да преминат през тази изкуствена бариера, те ще срещнат и естествена такава, безкрайно по-значителна, т. е. Балканските планини. Пет удобни прохода съществуват през тези големи планини. Един от София за Татар-Пазарджик, два от Търново през Казанлък и Селимния и два от Шумла през Карнобат и Айтос. Първите три водят за Адрианопол, а останалите два — директно за Константинопол. От всички тях пътищата през Търново са най-трудни, тъй като преминават през най-високите и труднодостъпни височини на планинската верига. Тези през Айтос са най-често използваните, тъй като проходите там осигурява по-лесно изкачване в сравнение с другите проходи. Никой от тези проходи обаче не изглежда неудобен за турските спахии. Те са един вид феодална кавалерия, притежатели на наследствени земи с условие да се явяват на бойното поле при повикване от страна на султана. Ако нямат мъжки деца, земите им преминават във властта на командира им, който ги предава на други при същите условия, така че броят на войската се запазва. Състои се от шестнадесет легиона, които са може би най-добрите планински

конници в света, въпреки че цялото им оборудване изглежда възможно най-неудобното от гледна точка на стабилното им положение в седлото и бързината на повратливостта им. Седлата им са огромни маси от дърво, приличащи на товарни седла, издадени отпред и отзад, и са възможно най-непрактични и неудобни за начина на употребата им. Стремената им са много къси, а самите стъпенки приличат на пожарна лопата, чиито ъгли те използват да пришпорват конете, понеже нямат шпори. Цялото това тежко оборудване не е закрепено на коня с нормална сбруя, а е вързано с кожени върви, които постоянно се късат и заплитат. На тези неудобни и несигурни седла седят турците с колена, почти допиращи се до брадите им, но въпреки това не съм виждала по смели и сръчни конници, и то на възможно най-трудни и опасни места. При събирането им в кавалерия те не спазват почти никакъв ред, но действуват с учудващ ефект. Най-практични са действията им обаче върху пресечен терен и планински проходи, където земята би изглеждала неподходяща за европейските кавалеристи. Те яздят с пълна скорост през долчинки и планински потоци, нагоре и надолу по стръмни склонове и внезапно се появяват по фланговете или в гърба на противника, след като са преминали през места, за които се смята, че е невъзможно оттам да минат конници. Някои от войските им са наречени делии, т. е. луди, заради стремителните им и бурни нападения, което име те оправдават с отчаяните си действия, които предприемат. Такава кавалерия представлява сериозна преграда в проходите на Балкана дори за най-добре дисциплинираните войски, а за руските — още повече, и ако те опитат да преминат тази бариера, без съмнение ще разберат това.

Друга пречка би могъл да бъде годишният сезон. Единственият удобен за действия сезон е пролетта, когато страната е изключително красива и здравословна, реките са пълни със сладка вода, трева и фураж има в изобилие, а въздухът е чист и прозрачен. Но с напредването на лятото реките пресъхват, зеленчуците изчезват, като не остава нищо освен суха, изгоряла почва, непоносима през деня от слънчевия пек и опасна от студа и влагата на тежката роса през нощта. Тези неудобства са били изпитани от всяка армия, преминала оттам през този сезон, независимо дали това е било в древността, или в по-скорошно време. Да се премине през тази планинска верига зимно време с войска изглежда още по-безнадежден опит, тъй като по това време блатата са напоени с вода и не позволяват преминаването на каруци или артилерия, долчинките са пълни със сняг и планински потоци и могат да се пресекат само по паянтови дървени мостчета, които са толкова изгнили, че се чупят от най-малкото натоварване, многобройните дефилета, където малцина могат да се противопоставят на мнозина, осигуряват многобройни естествени пропасти, под чието прикритие турците умеят да се бият толкова енергично и успешно, разпръснатите селца, които не могат да предоставят нито покрив, нито запаси — всичко това пред-

ставлява препятствия, с които самите руснаци са много добре запознати. По време на последната им кампания те овладели цялата област от Балкана до Дунав, с изключение на Варна, Ниш и Шумла, където турците се затворили, имайки на разположение близо 100 000 души добре екипирана войска в самите подстъпи на планините при входовете на проходите и въпреки това те изобщо не опитали да преминат изкачването на проходите, с изключение на няколко отчаяни казаци, които светкавично пресекли едно от блатата, но също така светкавично се върнали обратно.

Турците, изглежда, не очакват приближаване към столицата от тази страна, разчитайки на естествената преграда на планинската верига, като нито са укрепили някой от проходите, нито пък си спомням да съм видял някъде крепост от Шумла до Константинопол. Това, от което много ги е страх, е, че нахлуването ще стане от морето и по тази причина не само Дарданелите, а и Босфорът приличат на непрекъсната крепост от Мраморно море до Черно море. През 1821 г., когато се очакваше скъсване на отношенията с Русия, всички замъци бяха основно ремонтирани, като бяха изградени и допълнителни батареи на всяко място, което осигуряваше командващ изглед към канала, така че да бъде осигурена възможно най-голямата преграда за подход към морето. Тези батареи обаче бяха незащитени от нападение по суша, тъй като навсякъде високите брегове на Босфора се надвесват над тях, и ако се осъществи десант някъде в гърба им, както се твърдеше на времето, че бил планът на руснаците, те трябваше веднага да бъдат изоставени. Но, изглежда, турската власт в Европа бърза да се разпадне и малкото конвулсивни опити да я спасят не могат да забавят или отложат това западане.

Вече бях пропътувал повече от триста мили през турските владения в Европа, от столицата им до последния град, който те владеят на края на империята си. Когато размишлявах за размерите на територията, плодородието на почвите, изобилието на природни богатства, произвежданите там добитък и царевича и притежаваната от тях необхватна възможност да произвеждат още, големите градове Адрианопол, Шумла, Русчук, както и множеството села, пръснати по цялата страна, като вземах предвид деспотичното правителство, което имаше абсолютната власт да ги управлява, както си иска и доколкото си иска, както и това, че видяното от мен бе само една малка част от огромната империя, разпростряла се върху една трета от земното кълбо, ми се струваше, че турската власт е като заспал лъв, който е достатъчно само да се събуди, за да смачка всичките си врагове. Но като гледах, от друга страна, действителното състояние на тази хубава страна — пренебрегнатите ѝ богатства, изоставените ѝ поля, разрушените ѝ градове, западането на населението ѝ, като ежедневно се заличаваха все повече не само следите от човешки труд, но и тези даже на човешко съществуване, както и това,

че всички народи около тях напредваха в изкуството на цивилизования живот, докато те единствени стояха на едно място, поради което днешният европейски турчин почти по нищо не се различава от азиатския си прародител освен по яростната енергичност, с която древните са напредвали — при осмислянето на всичко това стигнах до извода, че лъвът не спи, а умира и след няколко яростни конвулсии никога вече няма да се вдигне.

Най-впечатляващата подробност за всеки прекосяващ Турция пътник е депопулацията. Руини там, където е имало села, както и угари там, където земята е била обработвана, се срещат често без никакви признаци на живот близо до тях. Това не се забелязва толкова добре в по-големите градове, въпреки че причините действуват там с още по-голяма сила. През последните двадесет години населението на Константинопол е намалело наполовина. В рамките на осемнадесет месеца станаха две кръвопролитни революции, които унищожиха двама султани и около тридесет хиляди души от населението. Те бяха последвани от чумата през 1812 г., която е отнесла според някои двеста, а според други над триста хиляди души. Имало е момент, когато по хиляда души са били изнасяни ежедневно от горната порта *Karousi*, за да бъдат погребани, а градинарят на английския дворец ми разказа, че е единственият оживял от тринадесетчленното си семейство — той бил обхванат от треска и безсъние и когато се съвзел, се намерил в къщата си с дванадесет мъртви тела. През 1821 г. избухнало гръцкото въстание. Населението на Фанал, както и на много други места, се състояло от около четиридесет хиляди гърци, а в днешно време, в резултат на смърт и изселване, броят им е намален наполовина. През 1827 г. било премахнато еничарството, като при борбите по този въпрос двете страни дали в жертва над тридесет хиляди души. Ако към тези жертви бъдат прибавени честите пожари, два от които се случиха по време на моя престой в Константинопол и унищожиха петнадесет хиляди къщи, руските и гръцките войни, които постоянно вземат жертви от еничарите на столицата, както и безмълвното действие на чумата, което никога не спира, въпреки че невинаги е силно опасно — ако се съберат всички тези неща, няма да бъде преувеличение, ако се каже, че през посочения период между триста и четиристотин хиляди души са умрели от неестествени причини само в един град в Европа, където са действали сили, които не се срещат другаде — пожари, болести и неуредици. Турците, въпреки че са с действителен и енергичен характер, са възприели навици, които са вредни за населението, по-точно заседнал живот, полигамия, неразумна употреба на опиум, кафе и тютюн, както и много други, още по-неблагоприятни за увеличаването на населението, при което ражданията едва покриват загубите на населението от естествената смърт, но не могат да покрият загубите от жертви от неестествената смърт. По тези причини околните области постоянно биват изселвани за по-

криване загубите в столицата, като по този начин се стига до депопулация на цели райони. Ако приемем, че това става повече или по-малко и в останалата част на Турската империя, няма да бъде преувеличение твърдението, че там се губи повече човешки живот, отколкото където и да било другаде по света. По този начин обилните природни дарове не струват нищо за тези хора. Напразно бог е издал великата си заповед: „Бъдете плодови, множете се и населете земята“ и им е предоставил всички възможни условия за изпълнението му — хубаво телосложение, здрав характер, мек климат, плодородна почва и красива страна — докато те с перверзните си изстъпления и антисоциални навици се противопоставят на добрия си късмет. Всеки ден виждаме как животът си отива в най-хубавата част на Европа, човешката раса е заплашена от изчезване при условия на климата и земята, които биха могли да поддържат възможно най-гъстото население.

Лодките пътуват от Русчук до другата страна на реката по два пъти на ден — сутрин и вечер, но не тръгват никога, преди да са се събрали пътници, от които да се събере сумата осемнадесет пиастъра, които аз платих, и ние тръгнахме веднага. Дунавът е много мътна река, бреговете ѝ се състоят от белезникава глина в повечето случаи, която постоянно се отнася от течението и по-леките елементи на която, неутаени във водата, я правят непрозрачна и мръсна. След като навлязохме в течението на реката, видяхме укрепленията на Русчук от страната на реката. Най-голямото и най-здравото е стояло изправено на една скала над пристанището на ферибота, но било вдигнато във въздуха от руснаците и никога не го поправили. Останалите са просто плетища, измазани с кал, които се разпростират доста отстрани на града, следвайки високите брегове на реката, които на това място представляват скали и високи отвесни пропасти от глина, надвесени над водата и застрашителни за варварите от отсрещния бряг, които трябва да се опитат да преминат през реката от равнинните блата на другия бряг. Когато стигнахме до средата на течението и получихме възможност ясно да огледаме и двете страни, контрастът ми направи огромно впечатление. Нищо не можеше да бъде по-красиво и пасторално от изгледа на юг, където надвесените брегове на реката бяха окичени от лозя, толкова плодородни, че осигурявали прехраната на руснаците, които лагерували сред тях по време на обсадата. Оттам земята постепенно се издига в хълмист терен, част от който е покрит със зелени морави, част — с гори, а между тях — пасбища, изпълнени с добитък, обработваема земя, оставена за угар, или покълнала царевича. Селата на селяните са пръснати между тези хълмове и навсякъде, докъдето стига погледът, изгледът е много хубав и красив. Областта на северната страна е еднообразна, оголена и равнинна, без нито едно дърво, хълмче, ограда или селце, на места покрита от гъста тъмна мъгла и изглеждаща, докъдето сти-

га погледът, мочурлива, мъглива и неплодна. Северните племена би трябвало да желаят да напуснат тези отчайващо изглеждащи области и да преминат на другия толкова хубав и предразполагащ бряг, като това изглежда напълно естествено, и не е учудващо, че са се опитвали да сторят това през различни периоди на историята. Много малко са преминали от юга на север, и то временно. Но населението на тази страна постоянно е трябвало да отблъсква пристъпите на племената от другата, които през всички времена се опитвали да нахлуят и да основат постоянни поселения. Орди сармати, скити, хуни, вандали, готи и руснаци открай време напускат своите земи, за да нахлуят по тези толкова по-приятни области.

Намирах се сега близо до мястото, където Дарий преминал, като преминаването му изглеждаше доста трудно начинание. След като построил мост през Босфора, той изпратил йонийци, еолийци и жители на Хелеспонт по море до устието на Ister със заповед да построят там подобен мост. Те извършили това и той намерил моста готов при пристигането си по суша с армията. Той преминал по него, стигнал до Tanais⁷⁸, по северното течение на Черно море и на връщане от кампанията си намерил моста все още здрав, позволяващ връщането му независимо от няколкото опита да бъде разрушен. В сегашно време Дунав се счита за прекалено широк и с прекалено бързо течение, за да бъде построен мост на това място, но по-долу по течението, където реката е по-тясна, не повече от мила широка, често са правили мостове от плавателни съдове. Херодот казва, че флотата пропътувала от морето два дни дотам, където реката започва да се разклонява, като това разстояние отговаря на разстоянието до Силистра, която се намира шестдесет мили надолу по течението от Черно море, и аз считам, че това е мястото на преминаването на Дарий с войската му.

¹ Дн. Силиври, Турция.

² Бакалите.

³ Древногръцки поет, роден ок. 300 г. пр. н. е., живял в Сиракуза и Александрия.

⁴ Диоскурид, древногръцки историк, живял ок. IV в. пр. н. е.

⁵ Град и пристанище в областта Кент, Англия.

⁶ Констанций Хлор — цезар на Запада 305—106 г., баща на Константин Велики.

⁷ Римски император, 306—337 г.

⁸ Зоя, дъщеря на византийския император Константин VIII и жена на императорите Роман III Аргир (1028—1034 г.) и Михаил IV (1034—1041 г.).

⁹ Теофил, византийски император (829—872 г.).

¹⁰ Михаил III, византийски император (842—869 г.).

¹¹ „Добре дошли, капитане. Къде е корабът?“

¹² Област на южния бряг на Англия.

¹³ Дн. Ерегли (Мармара Ереглеси), Турция.

¹⁴ Диодор Сицилийски, древногръцки историк (ок. 80—28 г. пр. н. е.), напи-

- сал „Историческа библиотека“ в 40 книги.
- ¹⁶ Дн. Текир Даг, на Мраморно море, Турция.
- ¹⁶ Анастасий I Дикор (ок. 430—518 г.), византийски император от 491 г., издигнал на 50 км от Цариград т. нар. „Дълга стена“ за защита на столицата от варварите.
- ¹⁷ Дн. Галиполски полуостров, при Дарданелите, Турция.
- ¹⁸ Милтиад Стари, живял през VI в. пр. н. е., атински държавник, успял да завладее т. нар. Тракийски Херсонес.
- ¹⁹ Сароски залив, при Галиполския полуостров на Бяло море.
- ²⁰ Теодорик, или Теодерик (454—526 г.) — крал на остготите от 471 г.
- ²¹ Дн. езеро Теркос, до брега на Черно море, Турция.
- ²² Силяхдар — дворецов служител, натоварен със задълженията да носи султанския меч и да се грижи за изправността на султанското оръжие.
- ²³ Гр. Шумен.
- ²⁴ Дн. гр. Ипсала, в Югоизточна Тракия, Турция.
- ²⁵ Дн. Енос, устието на р. Марица, Турция.
- ²⁶ Дн. Киниқили (Кинекли) в района на Чорлу, Турция.
- ²⁷ Дн. Чорлу, Югоизточна Тракия, Турция.
- ²⁸ Солзбъри, град в Южна Англия, главен град на графство Уайлтшир.
- ²⁹ Люлебургас.
- ³⁰ Дн. Бююк Каръширан, Турция.
- ³¹ Очевидно се има предвид Сюлейман II Великолепни.
- ³² Димитрие Кантемир (1673—1723 г.), молдавски княз, написал и история на Османската империя.
- ³³ Дарий I (558—486 г. пр. н. е.), персийски цар, предприел ок. 512 г. поход срещу скитите през българското черноморско крайбрежие.
- ³⁴ Събитията, които описва и по-нататък, са свързани с руско-турската война от 1806—1812 г.
- ³⁵ Лозенград, Къркларели.
- ³⁶ Мехмед II Завоевател.
- ³⁷ О-в в Мраморно море, при Цариград.
- ³⁸ П. С. С. Смит, лорд Странгфорд, посланик на Великобритания в Османската империя.
- ³⁹ Махмуд II, османски султан (1808—1839 г.).
- ⁴⁰ Дн. Факия, Бургаски окръг.
- ⁴¹ Дн. Ериклер (Ереклер), село в Лозенградско, Турция.
- ⁴² Неуточнена локализация (евент. с. Девлетлиагач в Турция, на сегашната граница с България).
- ⁴³ Топчин — артилеристи.
- ⁴⁴ Джон Милтън, английски поет, роден 1608 г. — умрял 1674 г., автор на „Изгубеният рай“.
- ⁴⁵ Надбягване с препятствия.
- ⁴⁶ Дн. Русокастро, Бургаски окръг.
- ⁴⁷ Неут. вер. с. Банево, Бургаски окръг.
- ⁴⁸ Дн. Айтос.
- ⁴⁹ Дн. гр. Сôзопол.
- ⁵⁰ Д-р Семюъл Джонсън (1709—1784) — английски писател, сатирик и есеист, автор на знаменития „Речник на английския език“, 1755-г. Морализаторската му басня „Расселас“ е публикувана през 1759 г.
- ⁵¹ Вер. дн. Лопушна, Варненски окръг.
- ⁵² Р. Голяма Камчия.
- ⁵³ Гр. Болу — античната Витиния, Турция.
- ⁵⁴ Римски географ, живял през I в.
- ⁵⁵ Плиний Стари (23—79 г.), виден римски учен-енциклопедист, написал „Естествена история“ в 37 книги.
- ⁵⁶ Според гръцката митология двуглаво чудовище, син на Гея — Земята, и Тартар.
- ⁵⁷ Варош — квартал на Шумен; „варош“ буквално означава град (унг.).
- ⁵⁸ Очевидно става дума за Румянцеv, И. П. — главнокомандуващ военните действия в руско-турската война 1768—1774 г.

- ⁵⁹ Ген. Николай Каменски — главнокомандуващ руската армия в руско-турската война 1806—1812 г. Под негово предводителство руските войски преминали Дунава и завзели Тутракан, Толбухин, Силистра, Разград.
- ⁶⁰ Дн. квартал Пороище, Разград.
- ⁶¹ Тук, както и навсякъде, турци и гърци са обобщени названия за мюсюлмани и православни.
- ⁶² Мюселим — административен чин след валията.
- ⁶³ Вер. с. Бъзън, Русенски окръг или с. Писанец.
- ⁶⁴ Дн. гр. Сливен.
- ⁶⁵ „По своя воля, без съобразяване със закона, усъвършенствуват вяра и право“ (лат.).
- ⁶⁶ Русе.
- ⁶⁷ Р. Дунав.
- ⁶⁸ Дн. гр. Джурджу (Гюргево), Румъния.
- ⁶⁹ Селим III, османски султан, 1789—1807 г.
- ⁷⁰ Мирен договор, подписан в Яш през 1793 г., сключен след руско-турската война 1787—1791 г.
- ⁷¹ Р. Днестър в СССР.
- ⁷² Русенски аянин, по-късно главнокомандуващ османските войски, привърженик на реформи и изграждане на съвременна войска, в 1808 г. назначен от Махмуд II за велик везир. Същата година е убит.
- ⁷³ Дн. Хиршова, Румъния.
- ⁷⁴ Дн. Тутракан.
- ⁷⁵ Мустафа IV, османски султан 1807—1808 г.
- ⁷⁶ Махмуд II, османски султан 1808—1839 г.
- ⁷⁷ Дн. Браила, Румъния.
- ⁷⁸ Дн. р. Дон, СССР.

Превод и бележки Наталия Живкова